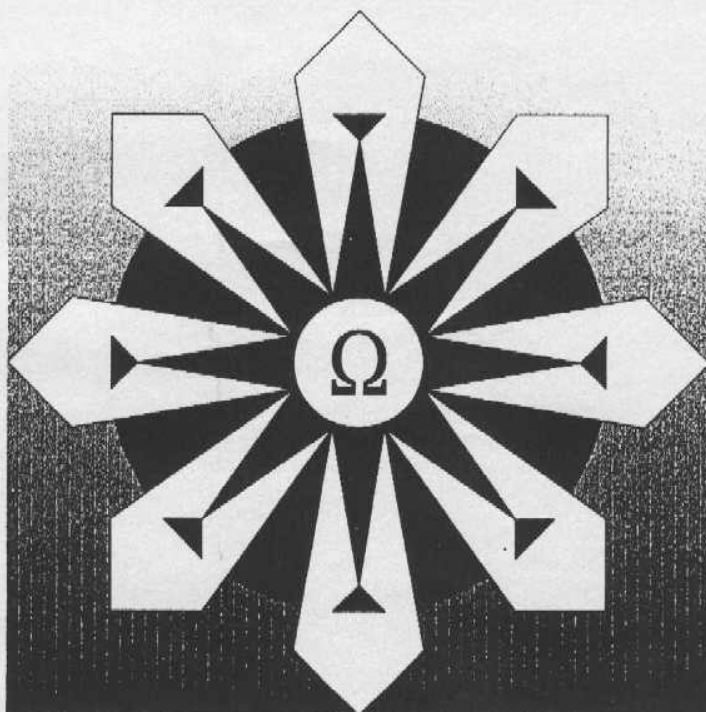

jrg. 5/ nr. 2
april 1998

GAMMA

forum over onze rol in de evolutie

STICHTING
TEILHARD DE CHARDIN

GAMMA is een uitgave van de Stichting Teilhard de Chardin. Deze Franse denker en mysticus ontwierp in zijn geschriften een optimistische visie op de evolutie, waarin de mens en zijn verantwoordelijkheid centraal staan.

**DE STICHTING TEILHARD DE CHARDIN
IS GERICHT OP ONZE TOEKOMST.
ZIJ STREEFT NAAR GROEI IN BEWUSTZIJN VAN DE WAARDEN
VAN DE MENS.
DIT VANUIT EEN EVOLUTIONAIRE BENADERING VAN DE
WERKELIJKHEID IN HAAR NATUURLIJK-HARMONISCHE,
HAAR RATIONEEL-WETENSCHAPPELIJKE EN HAAR SPIRITUEEL-
MYSTIEKE DIMENSIE.**

Raadgevend bestuur:

ir. Ben Crul (Whitehead-groep)
Wim van Eyden (Comparatieve Filosofie)
dr. Aad Fokker (NPB en Woodbrookers)
drs. Ko Kleisen (Whitehead-groep)
Marjorie Schreuder (Bahá'í)
Jan Snauwaert (Stichting Teilhard i.o.- België)
Leo Zonneveld (mondiale Teilhard-Trust)

Correspondenten:

dr. Benvenuto Andrean (voor Engeland en Italië)
Jan Snauwaert (voor België en Frankrijk)
Leo Zonneveld (voor het terrein van wetenschap en techniek wereldwijd)

Adres bestuur en redactie:

Stichting Teilhard de Chardin
t.a.v. Henk Hogeboom van Buggenum
Op de Wieken 5 - 1852 BS Heiloo
Tel. 072 - 5 33 26 90 - e-mail: sttdc@worldonline.nl
Internet: <http://www.worldonline.nl/~sttdc>

Abonnement op GAMMA

Voor Nederland: f 35,- m.i.v. jan. voor 6 nrs. (losse nrs. f 6,-) op rek.nr. 41 38 64 952
t.n.v. Stichting Teilhard de Chardin - Heiloo

Voor België: BF 720,-, m.i.v. jan. voor 6 nrs. (losse nrs. BF 125,-) op rek.nr.
103220076904 t.n.v. Jan Snauwaert, Bergerhout (Antwerpen)

ISSN: 1570-0089

Inhoud

Van de redactie		p. 03
	Lezers aan het woord:	
Hans Richter	1- Reactie op de bespreking van Jan Snauwaert in <i>GAMMA</i> 5/1, pag. 49-54: "Wat we anderen willen leren.... "	p. 04-06
Jan Snauwaert	2 - Antwoord aan de heer Hans Richter	p. 06-10
Benedict Broere	3 - reactie op Rieuwert Kok: Postmodernisme en holisme van in <i>GAMMA</i> 5/ nr 1.	p. 10-11
Benedict Broere	4 - reactie op de enquête <i>GAMMA</i> dec. 1997	p. 12-17
Benedict Broere	The big picture	p. 18-28
Rieuwert Kok	Heelheid, holisme, integratie, synthese	p. 29-33
Nike Böck	Een wonderverhaal over Teilhard de Chardin	p. 33
Aad Fokker	Bewust leven in het heelal: abnormaal of gewoon?	p. 34-41
Sjoerd L. Bonting	Teilhard de Chardin en buitenaards leven	p. 42-44
Sybout Jager	Van staatsburger tot wereldburger	p. 45-53
Henk Hogeboom v.B.	Burton L. Mack: "Wie schreven het Nieuwe Testament eigenlijk ? "(recensie)	p. 54-59
Annie Imbens-Fransen	Incest en Godsbeeld. Een bewerking van een gedeelte van een lezing	p. 60-61
redactie	Pro-GAMMAatjes	p. 62

ISSN: 1570-0089

Van de redactie

Pasen!? Wat is dat? hoor je sommige jongelui zeggen. Wel, heel eenvoudig, sinds mensenheugenis een lentefeest. Je ziet het toch rondom je! De knoppen komen uit, de vogels paren. Ga de eieren maar zoeken! Wie wat verder kijkt, ontdekt meer. Het vrouwelijke verschijnt. Het zorgaspect. De aandacht voor de ander. Tweeduizend jaar geleden viel dat ook op in een mannenmaatschappij, die de joodse samenleving toen was. Er verscheen iemand, die aandacht voor anderen centraal stelde. Boven regels. Een buitenbeentje. Men sprak over hem. "Jezus - de eerste nieuwe man" (Gamma 3/4) maakte school. De Jezusbeweging moest zich tegen de stroom in handhaven, haar mythe geloofwaardig maken ten opzichte van het jodendom. Het christendom was een tegenbeweging en werd later ook patriarchaal (blz.53-58). Beide is voelbaar tot in onze dagen. Van de paus verwacht Israël daarom een bekentenis van schuld aan de holocaust. Het mannelijke godsbeeld blijkt een rol te spelen bij incest (zie blz. 59/60)

Hoe ziet Teilhard de Chardin het christendom en meer speciaal daarin Pasen? "Het wezen van het christendom" - zegt hij - "is niets meer of minder dan het geloof aan de eenwording van de wereld in God door de Incarnatie. De rest is slechts secundaire verklaring of voorstelling [...]. Het verschijnsel christendom zou best kunnen zijn wat het pretendeert te vertegenwoordigen: de reflexie van het Opperste Bewustzijn op de elementaire bewustzijns die het verzamelt, een *Openbaring*". (Bibliotheek TdC dl. 13 blz. 92-93). "Laten wij eens naar het Kruis met de gestorven Christus kijken! Wat zich als beeld voor onze ogen aan het kruishout aanbiedt, lijdend, stervend, bevrijdend, is dat nog de God van de erfzonde of is het niet veeleer de God van de evolutie [...]de God van de verzoening? En wel om die reden, dat bij nadere beschouwing 'de zonden van een schuldige wereld dragen' - vertaald naar letter en geest in de terminologie van de kosmogeenese - betekent: het gewicht van een wereld in evolutie dragen?" [Oeuvres, tome X: "Comment je crois" (p. 259-260)].

De mens is in de visie van Teilhard de drager van de evolutie. De Openbaring is onze bewustwording van deze rol. Het is een dynamisch proces, verwoord in die teksten, die men de 'heilige boeken' is gaan noemen. Zij bevatten de waarheid, die men vanuit een veranderende wereld steeds opnieuw moet verwoorden. Vanuit iedere cultuur. Pas door de toeneming van het bewustzijn in de mens(heid), dat het goddelijke in iedere mens zichtbaar gemaakt kan worden, dat geen enkel geloof, geen enkele cultuur de alleenzaligmakende waarheid voor zich kan claimen, wordt het statische van institutionele leerstellingen doorbroken, verzoening en toenadering mogelijk. Jezus leefde vanuit dit bewustzijn. Het gaf een nieuw uitzicht voor de mensheid om uit haar lijden te komen. Dit maakte school, 2000 jaar.

LEZERS AAN HET WOORD:

1- Wat we anderen willen leren.... Reactie op de bespreking van Jan Snauwaert in GAMMA 5/1, pag. 49-54 door Hans Richter:

Jan Snauwaert zegt: in hoeverre zelfwaardering verantwoord is, laat ik graag beoordelen door mijn lezers. Daarop wil ik ingaan.

De zelfwaardering heeft ongetwijfeld een grote invloed op onze samenleving, omdat alleen de som van een groot aantal evenwichtige componenten ook een optimaal functionerend geheel oplevert. Voor de ideale samenleving zijn inderdaad bewuste en zelfbewuste leden nodig. Het is echter de grote vraag, of zelfwaardering direct daartoe leidt. Ik ken uit mijn omgeving genoeg lieden, die veel zelfrespect en zelfvertrouwen hebben en daarmee de samenleving soms bewust, maar meestal onbewust saboteren. Teveel *zelfvertrouwen* is even gevaarlijk, indien het zelfvertrouwen niet van de medemensen stamt!

zelfwaardering reflecteert het oordeel van onze omgeving

Onze zelfwaardering berust grotendeels op het oordeel van anderen, voor zover wij daarvoor ontvankelijk zijn. Psychisch stabiele mensen reageren op het oordeel van de medemensen. De zelfwaardering reflecteert het oordeel van onze omgeving. De raad om het eigen zelfvertrouwen zonder terugkoppeling met de samenleving te kweken, is slechts zinvol in een ongezonde samenleving, zoals wij deze momenteel ervaren. Teveel, ongegrond zelfvertrouwen is fataal in een willekeurige omgeving, zoals wij in vrijwel alle oorlogen beleven. Egoïsten met teveel zelfvertrouwen neigen in de politiek tot dictatuur en in de economie tot uitbuiting van 'grond'-stoffen resp. levende organismen (slavernij). Teveel respect leidt automatisch tot een te laag zelfvertrouwen, als de 'ster' (vaak kunstenaar, model, voetballer) merkt, dat het respect op een tamelijk onbeduidende eigenschap berust. In dit kader valt mij op, hoe sterk de uitwerking van discriminatie op de tot dan toe gezonde medemens kan zijn. Vermoedelijk geldt dit effect omgekeerd ook voor de verering van idolen in de politiek, economie, sport en kunst.

Extremen leiden tot frustraties

Alle te hoge (overschatting) en te lage waarden (discriminatie) in de volgende tabel leiden uiteindelijk tot minderwaardigheidsgevoelens:

Mijn conclusie: zelfvertrouwen en zelfrespect zijn extreem gevoelige regelorganen in onze samenleving. In een gezonde omgeving zijn deze variabelen in evenwicht. Slechts in een ongezonde omgeving (als men bijv. in de huidige samenleving gediscrimineerd wordt) kan men tot een kunstmatig opkweken van zelfrespect raden.

<i>Respect (voor de ander) vertrouwen (in de ander)</i>	<i>zelfrespect zelfvertrouwen</i>	<i>Uitwerking</i>
<i>te laag</i>		discriminatie leidt tot minderwaardigheidsgevoelens
<i>O.K.</i>		psychisch gezond individu
<i>te hoog</i>		dictatuur (in de politiek) slavernij en uitbuiting (in de economie)
	te laag	Minderwaardigheidsgevoelens leiden tot depressies of wangedrag
	O.K.	gezond zelfrespect bij de leden gezonde samenleving
	te hoog	overschatting leidt tot mislukking, waardoor het zelfvertrouwen sterk terugloopt

Zelfrespect door wederzijds respect

Terwille van de stabiliteit van onze samenleving is het gunstiger het zelfrespect en zelfvertrouwen in de medemens te reflecteren. Wie de juiste mensen waar-deert, ontwikkelt in deze medemensen het zelfvertrouwen, waardoor zij zelf en de samenleving geestelijk groeien. Hoe dit *wederzijds* respect de stabiliteit verbetert, wil ik met een voorbeeld illustreren: De Japanners schenken traditioneel nooit zelf alcoholische drank in hun eigen glazen. Dit is de taak van de anderen. Daardoor versterkt dit volk de band tussen de medeleden en verhindert deze traditie (theoretisch) het risico van alcoholmisbruik, omdat de medemensen bepalen of de ander genoeg heeft gedronken.

De hoge misdaadcijfers en het drugsprobleem zijn gevolgen van minderwaardigheidsgevoelens in een ongezonde omgeving, die het *wederzijds* respect niet cultiveert. De Amerikaanse psycholoog Nathaniel Branden probeert het betalende individu te repareren in plaats van de niet betalende omgeving. Deze arts werkt dus met een onprofessioneel lapmiddel en geeft een aspirine tegen de malaria.

Zelfwaardering is alleen in groepsverband mogelijk

De mens kan als typisch kuddedier alleen gelukkig zijn in een gezonde omgeving. Mensen, die te weinig respect van de omgeving ondervinden, verliezen het zelfrespect en worden inderdaad ongelukkig, als zij de mechanismen van de samenleving niet begrijpen. Dit zijn de onwetenden, die op het ontbrekende respect reageren met misdaden tegen de gemeenschap, ziekte of zelfmoord.

Degene, die de samenhangen wel begrijpt, put het zelfrespect uit het groepsgevoel, dat hij of zij tot de cirkel der wetenden behoort. Wie de samenhang kent, is immers sterker dan de onwetende. Daarbij speelt het geen rol, of deze wetenden zich inderdaad organiseren, zoals de vrijmetselaars of rozekruisers. Belangrijk is echter, dat het respect uit het groepsgevoel en niet uitsluitend uit de zelfwaardering ontstaat. Als de groep der wetenden er niet of niet meer is, verdwijnt namelijk ook het zelfrespect.

Motivatie

Uit de bovenstaande overweging kan men vier motieven afleiden:

- Allereerst is het zinvol, zichzelf en de mechanismen van onze samenleving te leren kennen.
- Respecteer *elk* ander, zoals jezelf gerespecteerd wil worden.
- Bij frustratiegevoelens door bijv. discriminatie, put men uit deze kennis voldoende zelfrespect om de eigen geluksgevoelens te stabiliseren.
- In de gemeenschap ondersteunt men de stabilisatie door respect en actieve ondersteuning van de individuen en groepen, die het wederzijds respect ondersteunen en door passief verzet tegen alle egoïsten en organismen, die wederzijds respect ignoreren.

Conclusie

Ons ideaal is niet de kunstmatig opgewekte zelfwaardering van Nathaniel Branden, maar het *wederzijds* respect. Voldoende zelfkennis en kennis van de mechanismen der samenleving kunnen het individuele geluk en het psychische welzijn stabiliseren. In de praktijk staan deze opties echter het grootste en armste deel van de bevolking niet ter beschikking, omdat het vergaren van kennis alleen in een vruchtbare omgeving mogelijk is. Wie misdaad en ziekte door minderwaardigheidsgevoelens wil bestrijden, moet allereerst respect *voor de ander* ontwikkelen.

Met toestemming van Hans Richter volgt hieronder de reactie van Jan Snauwaert. Het zou interessant zijn als de discussie over dit onderwerp ook door anderen wordt opgepakt. (red.)

2 - Antwoord aan de heer Hans Richter door Jan Snauwaert:

Dat begrippen die impliciet en intuïtief voor iedereen als vanzelfsprekend worden beschouwd, toch nog vaker dan allicht algemeen aangenomen wordt duidelijk verkeerd begrepen en geïnterpreteerd worden, bleek althans voor mij duidelijk uit de reactie die ik kreeg van Hans Richter op mijn artikel "Wat we anderen willen leren moeten we zelf worden" uit *GAMMA* 5/1. Ik wil hier nochtans geen polemieek aangaan, maar veeleer een nieuwe constructieve poging doen om het zo belangrijke onderwerp van de zelfwaardering toe te lichten. Toch nog vooraf even dit: hoewel een tekst, eenmaal ze aan het papier of een ander medium

toevertrouwd is, als het ware een eigen leven gaat leiden en voor een groot deel aan de invloed en aan de bedoeling van de auteur ontsnapt, kan men hem toch niet om het even wat laten zeggen. Sommige interpretaties kunnen ondubbelzinnig als foutief worden aangewezen. Zo meent Hans Richter bij mij gelezen te hebben: "in hoeverre zelfwaardering verantwoord is, laat ik graag beoordelen door mijn lezers". In mijn artikel staat echter de zin: "in hoeverre dit verantwoord is, laat ik graag beoordelen door mijn lezers". Hierbij slaat 'dit' *niet* op het begrip zelfwaardering, maar op het recht dat ik mezelf toeken over dit onderwerp te schrijven.

Hans Richter lijkt mij vooral aandacht te hebben voor de wisselwerking zelfwaardering-samenleving. Dit is natuurlijk volkomen terecht, op voorwaarde echter dat vooraf *voldoende* duidelijkheid heerst over de gehanteerde begrippen, i. c. zelfwaardering, resp. samenleving. Zoals 'zelfwaardering' is 'samenleving' één van die bedrieglijk evidente begrippen. Socrates wist reeds hoe moeilijk het kan zijn om tot een adequaat begrip te komen van concepten die qua gebruik gemeengoed zijn, maar lang niet altijd qua betekenistransparantie. Spreken over de 'ideale samenleving', zonder enige vorm van omschrijving, heeft dan ook net zo weinig zin als spreken over zelfwaardering zonder nadere toelichting hieromtrent. Moet ik me bij de 'ideale samenleving' een anarchie, een communistische samenleving, een fascistische maatschappij, een democratie of nog iets heel anders voorstellen? Een zelfde vraag kan uiteraard gesteld worden wanneer de heer Richter het heeft over "een ongezonde samenleving, zoals wij deze momenteel beleven".

Laat ik echter tegemoetkomend zijn en zelf proberen te komen tot een rederlijkerwijs aanvaardbaar beeld van wat een modern mens onder vernoemde 'ideale samenleving' zou kunnen verstaan. Hans Richter hecht klaarblijkelijk veel belang aan *wederzijds* respect in een samenleving. En inderdaad: zijn menselijke samenlevingen zonder enige vorm van wederzijds respect die naam waardig? Een maximum aan wederzijds respect, wat hand in hand gaat met een minimum aan discriminatie, zal dus zeker een ingrediënt moeten zijn van onze ideale samenleving. Omdat het echter een te uitgebreid werk zou zijn om een lijst samen te stellen van alle 'deugden' van zo'n maatschappij, waag ik me direct aan een omschrijving. Voor wat het aan voorlopigs heeft, stel ik dan de volgende definitie voor: *een ideale samenleving is die samenleving die haar leden in staat stelt zich maximaal te ontplooiën en dankzij dit zelf zich ontwikkelt als een open collectiviteit met een duidelijke, sterke identiteit die verantwoordelijk is voor haar daden tegenover andere samenlevingen en tegenover het haar omringende milieu.* Zoals ik in mijn artikel in *GAMMA* 5/1 gedaan heb voor het begrip zelfwaardering, zou ik me nu kunnen wijden aan een bespreking van deze definitie. Ik moet me echter beperken om dit antwoord binnen aanvaardbare afmetingen te houden. Het punt waar het in laatstgenoemde definitie op neerkomt is dat een positieve wisselwerking tussen de leden van een menselijke samenleving niet alleen het individu, maar ook de collectiviteit ten goede moet

komen. Een dergelijke 'positieve' samenleving zou dan ook positief interageren met andere samenlevingen en zorg dragen voor het milieu waarin ze leeft.

Voor de ideale samenleving zijn volgens Hans Richter "bewuste en zelfbewuste leden nodig". Dit is zonder meer in overeenstemming met het hierboven geschetste beeld van een ideale samenleving en vloeit rechtstreeks uit de gegeven definitie ervan voort. Wil een individu zich maximaal ontplooiën, dan moet hij hiertoe een optimaal gebruik maken van wat hem eigenlijk tot mens maakt: zijn reflexief bewustzijn. Hans Richter betwist echter dat dit optimaliseren van bewustzijn kan bereikt worden door (hoge) zelfwaardering. De "lieden uit zijn omgeving" op wie hij alludeert, ken ik niet en ik wil me dan ook niet uitspreken over de gegrondheid van zijn uitspraak over het hoge zelfrespect en zelfvertrouwen van die personen. Het loont wel de moeite de laatste zin van zijn eerste paragraaf te citeren: "Teveel *zelf*vertrouwen is (...) gevaarlijk, indien het zelfvertrouwen niet van de mede-mensen stamt!" (zin één). Aansluitend hierop haal ik de eerste zin van de tweede paragraaf aan: "Onze zelfwaardering berust grotendeels op het oordeel van anderen, voor zover wij daarvoor ontvankelijk zijn" (zin twee). Op deze twee sterk gecorreleerde uitspraken ga ik nu verder in.

Zin één bevat een contradictie die eigenlijk direct in het oog springt. Zelfvertrouwen *kán* immers niet van de medemensen stammen of ontleend worden vermits het per definitie het vertrouwen van een persoon in zichzelf is. Nu is zelfvertrouwen, evenals zelfwaardering, geen vast gegeven: het is aan schommelingen onderhevig vanwege *interne en externe* invloeden. Die invloeden echter zijn nooit méér dan invloeden, ze zijn *niet* het zelfvertrouwen zelf. Zo kan het zijn dat wanneer ik geconfronteerd word met een lastig, bevragend probleem of met een lastig, kritisch persoon op een ogenblik dat ik me zwak voel, ik tegelijkertijd me geconfronteerd zie met een gebrek aan zelfvertrouwen om dat probleem aan te pakken, respectievelijk om die persoon het hoofd te bieden. Juist dat gebrek aan zelfvertrouwen zal dan een nefaste invloed hebben op het reeds te lage niveau van zelfvertrouwen. Het is echter duidelijk dat de *oorzaak* van dat gebrek aan zelfvertrouwen dan niet ligt in die moeilijke situatie of bij die lastige persoon: ze zijn slechts actoren die een bepaald mechanisme *kún*nen beïnvloeden, maar waarover ze geen controle hebben.

Zin één heeft het ook over een *teveel* aan zelfvertrouwen. Maar kan dat wel? Bestaat voor zelfvertrouwen de optimale middenweg tussen extremen, iets wat Aristoteles als het nastreefbare voor de deugden aanduidde? Tegenwoordig weten we dat er een aantal positieve eigenschappen bestaan die we *niet* in té grote mate kunnen bezitten: intelligentie, energie, liefde... Wat zelfvertrouwen aangaat: iedereen weet dat té weinig zelfvertrouwen in werkelijkheid *kán* optreden en helaas ook dikwijls voorkomt. Hans Richter gaat er zonder meer vanuit dat ook een té hoog zelfvertrouwen bestaat. Hij merkt hierbij op: "zelfoverschatting leidt tot mislukking, waardoor het zelfvertrouwen sterk terugloopt". Dit laatste klopt

slechts ten dele. Zelfoverschatting leidt inderdaad tot mislukking, maar iemand met een hoog zelfvertrouwen zal hiervan niet noodzakelijk een negatieve repercussie op zijn zelfvertrouwen ondervinden. Integendeel, zelfvertrouwen, vertrouwen in onze competentie, betekent juist dat we de overtuiging (of nog exacter: *neiging* tot overtuiging) hebben "dat we kunnen denken, oordelen, weten - en onze fouten kunnen verbeteren" (Branden p. 42 - *GAMMA* 5/1, p. 50). En inderdaad: *iedereen* kán, op zijn eigen 'technische' niveau van competentie denken, oordelen, weten en zijn fouten verbeteren. Bovendien kan niemand dat in onze plaats doen : een 'slimmer' iemand kan mij niet slimmer maken, dat kan alleen ikzelf bewerkstelligen. Het is het *vertrouwen* in deze *eigen* processen dat heel dikwijls ontoereikend is. Het is ook het vertrouwen hierin dat onmogelijk *te* hoog kan zijn. Een hoog zelfvertrouwen leidt *niet* tot zelfoverschatting en dus tot mislukking en destructie. Het tegendeel is waar: een hoog zelfvertrouwen is steeds weer nodig om van eigen ervaringen, en dus ook van eigen fouten, te leren teneinde te kunnen groeien - ook in zelfvertrouwen. Aldus valt zelfvertrouwen niet onder de categorie Aristotelische deugden waarvan de beoefenaar zoals een koorddanser permanent een evenwichtsoefening dient te maken om de extremen te vermijden. Wat ik over zelfvertrouwen gezegd heb, geldt bij uitbreiding ook voor zelfwaardering. Een te hoge zelfwaardering bestaat niet, wijdverbreid is wel een inadequaat concept van zelfwaardering dat aanleiding geeft tot deze denkfout. Hetgeen ik als contradictie aanwees in zin één betreffende het zelfvertrouwen, kan zonder wijziging overgenomen worden met betrekking tot zin twee met betrekking tot zelfwaardering: zelfwaardering berust geenszins grotendeels op het oordeel van anderen, wel integendeel!

In feite hebben we nu alle elementen in handen om de andere punten in de reactie van Hans Richter te kunnen beantwoorden. Door erop te wijzen dat de ideeën van een te hoog zelfvertrouwen en een te hoog zelfrespect (samen zagezegd aanleiding gevend tot een te hoge zelfwaardering) in werkelijkheid wijzen op een ontoereikend en niet met de werkelijkheid overeenstemmend begrip van deze concepten, heb ik meteen ook de bewering ontkracht dat "slechts in een ongezonde omgeving (...) men tot een kunstmatig opwekken van zelfrespect kan raden". Het woord 'kunstmatig' wijst hier, vermoed ik, op het vermeend geforceerd opdrijven van zelfvertrouwen en zelfrespect die objectief gezien op te weinig gesteund zouden zijn, die "op een tamelijk onbeduidende eigenschap" zouden berusten. Ook dit idee achter aangehaald woord is ontkracht door dezelfde fundamentele en gefundeerde opmerking dat zelfwaardering *nooit* te hoog kan zijn. Het idee van 'zelfrespect door wederzijds respect' is sowieso onhoudbaar omdat, zoals reeds vermeld, zelfrespect (zoals zelfwaardering) per definitie een persoonlijke zaak is, een zaak waarin het *eigen* oordeel over zichzelf primeert.

Het ene belangrijke punt dat mij nog te beantwoorden blijft, is de vraag hoe - in tegenstelling tot wat Hans Richter beweert - zelfwaardering *aan de basis* van een optimaal functionerende maatschappij kan liggen. De lezer kan tot dusver de

indruk gehad hebben dat heel de aangelegenheid van zelfwaardering een sterk, zoniet uitsluitend, egocentrische was. Ook dit is echter een misverstand. We zagen reeds dat zelfwaardering aan de grondslag ligt van de eigen groei en van het eigen leerproces. Op een even gemakkelijke manier valt in te zien dat zelf-waardering eveneens aan de grondslag ligt van een optimaal sociaal functioneren. Mensen met hoge zelfwaardering zijn immers bekwaam tot het aangaan van relaties. De reden hiervoor is eenvoudig: door hun hoge zelfvertrouwen en zelf-respect zijn ze ook beter in staat anderen te vertrouwen en te respecteren (het werkt dus inderdaad in de omgekeerde richting van wat Hans Richter zegt: we moeten spreken van wederzijds respect door zelfrespect). Ze worden ook niet verlamd door faalangst en zijn daardoor beter 'gewapend' om relaties aan te gaan en, eenmaal het eerste contact gelegd is, een relatie te laten groeien vanuit hun eigen persoonlijke groei die in direct verband staat met hun zelfwaardering.

Mensen met een hoge zelfwaardering zijn ook (zelf)bewuster, hebben meer zin voor verantwoordelijkheid, hebben meer persoonlijke integriteit en zijn assertiever. Al deze afgeleide eigenschappen dragen ongetwijfeld bij tot een sterke relationele kwaliteitstoename. Tot slot wil ik dan nog een laatste keer Nathaniel Branden aanhalen met een citaat dat ik reeds in *GAMMA 5/1* gaf: "De turbulente tijd waarin we leven, vraagt om sterke persoonlijkheden met een duidelijke identiteit, competentie en een gevoel van eigenwaarde".

3 - reactie op Rieuwert Kok: Postmodernisme en holisme van in *GAMMA 5/ nr 1* door Benedict Broere

Bij deze wil ik kort reageren op het artikel *Postmodernisme en holisme* van Rieuwert Kok in *GAMMA 5/ nr 1*. Het is een prima analyse van wat er aan de hand is. De betreffende denkstromingen worden goed in beeld gebracht. Verwarrend lijkt mij echter, dat de zo ongeveer belangrijkste typering van het holisme - alles hangt met alles samen - inclusief het holisme zelf als stroming in het bijgevoegde schema worden ondergebracht in de kolom met het verzamelbegrip modern(isme), nota bene met vlak daaronder de typering 'analytische benadering'. Zelf ben ik tot de overtuiging gekomen - zie mijn eerdere bijdragen in *GAMMA* - dat de opvatting 'alles hangt met alles samen' in plaats van met een analytische, splitsende, fragmenterende (en daarmee ook individualistische en materialistische) mentaliteit, veeleer met een synthetische, integrerende en religieuze mentaliteit te maken heeft. Mogelijk dat de verwarring voortkomt uit het feit dat ook het moderne denken, de moderniteit, in Europa opgekomen ongeveer vanaf 1500, ondanks een toenemend benadrukken van de analytische benadering van de werkelijkheid (tot expressie komend in een mechanistisch wereldbeeld), nog allerlei synthetische trekjes bevat - zoals het streven naar een unificatie van de belangrijkste wetten in de fysica. Het postmodernisme is volgens mij een extremisering van het analytische denken, de analytische mentaliteit. Waarin elk integrerend denken betreffende de werkelijkheid, elke poging te komen tot een logisch coherente visie op de wereld, wordt geanalyseerd, gedeconstrueerd en

gefragmenteerd, zodanig dat alles lijkt te verdampen tot pluralisme, relativisme en betekenisloosheid.

Het holisme daarentegen, dat reeds een voorloper heeft in de Romantiek bijvoorbeeld, lijkt mij juist een reactie op de alsmear doorgaande trend tot fragmentatie en verbrokkeling van het bestaan, het wereldbeeld, de samenleving enz. Dat kan grootse syntheses opleveren, maar ook gevaarlijk totalitaire doctrines. Je zou kunnen zeggen dat beide denkstromingen elkaar voeden, elkaar oproepen in hun aanwezigheid. Niet voor niets worden de diverse vormen van fundamentalisme, sektarisme e.d. door vele waarnemers in samenhang gebracht met de ontwrichtende en desoriënterende werking van een wereldwijd oprukkende moderniteit. Beide benaderingswijzen, integratie en deconstructie, hebben zo hun voors en tegens. Het holisme tracht heel terecht het onderwerp van beschouwing zo compleet mogelijk te maken, maar loopt steeds het gevaar de toch relevante verschillen niet meer op te merken. Het postmodernisme daarentegen is een heilzaam tegengif voor gevaarlijk totaliserende ideologieën, maar verliest zich in de verschillen en fragmenten en ziet daardoor de samenhangen niet meer die er toch duidelijk zijn.

Evident lijkt mij dat beide benaderingswijzen elkaar behoren aan te vullen. Kooistra spreekt in dit verband (in dezelfde *GAMMA* p. 12) van een 'mutatiesprong in ons denken'. En individueel gezien is dit zo heel goed omschreven denk ik. Maar het zal geen algemene 'sprong' zijn. In onze psychologisch zo gedifferentieerde westerse cultuur zullen er altijd mensen zijn die vanuit een dominant analytisch bewustzijn een materialistische interpretatie van de werkelijkheid als meest 'waar' ervaren, evenzo als er altijd mensen zullen zijn die, meer synthetisch aangelegd, de werkelijkheid vooral spiritualistisch beleven. Essentieel is hier het besef dat het menselijk bewustzijn niet neutraal is, maar een complex dynamisch proces, dat in variatie de basis vormt van een hele waaier van cultuurvormen en wereldbeelden.

4- Betreft: enquête GAMMA dec. 1997 - Recatie van Benedict Broere:

Beste Henk,

Heel verassend de laatste uitgave van *GAMMA*! Met interessante artikelen die, zie vooral de bijdrage van Libbrecht, weer eens laten zien hoe breed en diep de materie is die in *GAMMA* behandeld wordt. Je vraagt mee te werken aan een enquête. Ik wil dat graag doen, echter sta mij toe dat ik dat, voorbijgaand aan het invulformulier, schriftelijk doe zodat ik een en ander kan beargumenteren.

Voorstel 1: 'Stichting Teilhard de Chardin', moet die naam gehandhaafd blijven of niet? En zo niet, wat is dan een goed alternatief?

Mijn moeite met de naam van de stichting heb ik in een eerder schrijven reeds aangegeven: Dat voor mij persoonlijk het gedachtegoed van Teilhard, hoe weids ook, niet het enige uitgangspunt kan zijn. Ik voel mij filosoof en als zodanig is de werkelijkheid mijn uitgangspunt. Wat in de praktijk neerkomt op het raadplegen van een veelheid van bronnen, waarvan Teilhard er één is. Een ander punt is dat sinds de betrokkenheid van de Whiteheadgroep de naam de lading niet meer dekt. Tegenwoordig is er veel Whitehead te vinden in *GAMMA*. Denkers als Wildiers en Van der Veken hebben destijds al goed gezien dat Whitehead en Teilhard uitstekend bij elkaar passen. Als je me nu echter vraagt wat dan een goed alternatief zou kunnen zijn, dan kom ik toch weer bij Teilhard terecht, want wat mij betreft wordt het dan 'Stichting Omega'. 'Omega' is een idee die in mijn denken althans, en naar ik veronderstel ook in het denken van de meeste betrokkenen bij de stichting, centraal staat. Verder is deze naam kort en krachtig (door haar eenvoud), en dat doet het altijd beter dan lang en ingewikkeld. Bij de gegeven alternatieven wil ik het volgende opmerken: Toekomst door Creativiteit (met een hoofdletter inderdaad) zou kunnen, maar 'Omega' is, vind ik, meer inspirerend, meer tot de verbeelding sprekend. Want Omega, per slot van rekening, is het mooiste, het maximum, de top van wat er te bereiken valt. Daarbij komt, bij 'Creativiteit' vraag je je toch even af wat er precies bedoeld wordt. Het algehele proces, wat er om ons heen gaande is, of de zelfwerkzaamheid van de mensen? Hoe zit het precies: Zou je kunnen zeggen: 'door Creativiteit tot Omega'? of moet dat dan zijn: 'door creativiteit tot Omega'?

Je krijgt dan: 'Stichting door creativiteit tot Omega'. Kan. Kan nog net. Al neigt het wel naar 'lang en ingewikkeld'. Het zou wel een mooi 'huwelijk' zijn van Teilhard en Whitehead. Mijn eerste impuls is dus: 'Stichting Omega' (kort, krachtig, professioneel). Maar misschien is 'Stichting door creativiteit tot Omega' wel beter, want meer de lading dekkend.

Voorstel 2: Een goede ondertitel bij GAMMA

Hierbij wil ik meteen opmerken dat 'tijdschrift voor de geestelijke ruimtevaart' volgens mij onbedoeld teveel een beeld oproept van zweverigheid, vaagheid en op hol geslagen speculatie. Terwijl de belangrijkste inspiratiebronnen van de stichting, Teilhard en Whitehead, beide grote waarde hechtten aan een nauwe band met de

concrete wetenschappelijke werkelijkheid. Trouwens, voor mijzelf geldt, en waarschijnlijk voor de meeste betrokkenen bij de stichting, hetzelfde. Maar wat dan? Veel van de gegeven alternatieven beginnen met het woordje 'tijdschrift'. Wat eigenlijk een teveel aan informatie is, want iemand die een GAMMA in handen heeft (met daarop o.a. jaargang, nummer, maand, jaar), die weet echt wel dat het een tijdschrift betreft. Adequater is daarom het woordje 'Forum'. 'Forum' als markt, plein, plaats voor het vrije verkeer en de expressie van een veelheid, een gamma/waaier aan ideeën, die alle op de een of andere manier te maken hebben met dat 'Door creativiteit tot Omega'. Een goede ondertitel zou dan zijn: 'Forum voor ideeën richting Omega'. Nadeel is dan weer dat er teveel vreemde woorden bij elkaar komen te staan: Forum, Gamma, Omega. Dan toch maar weer 'tijdschrift': 'Tijdschrift voor ideeën richting Omega'? We hebben nu:

GAMMA
Tijdschrift voor ideeën richting Omega
Stichting door creativiteit tot Omega

Waarom dat 'tijdschrift' niet gewoon weglaten? Zodat je krijgt:

GAMMA
voor ideeën richting Omega
Stichting door creativiteit tot Omega

of zelfs:

GAMMA
van ideeën richting Omega
Stichting door creativiteit tot Omega

Nu is meteen de betekenis van dat *GAMMA* meer duidelijk. Nadeel is wel dat er teveel 'Omega' in zit. Omega wordt twee keer genoemd, dat is eigenlijk net één 'Omega' teveel. Wat nu te doen?

Nieuw ontwerp

Dominant in de ingezonden grafische ontwerpen is de betekenis van het feit dat Omega verschijnt in de creatieve samenwerking van de tegendelen geest-materie, mannelijk-vrouwelijk, bèta-alfa. Ook in de gegeven ondertitels als er sprake is van een 'creatief samengaan van redelijkheid en religie'. En in *GAMMA* 4 /4 p. 10 wordt aangegeven dat het doel van de stichting is om de kloof tussen de alfa- en bèta-wetenschappen te dichten. Hiervan uitgaande heb ik als aanvulling op mijn eerder ingezonden grafische voorstelling een nieuw ontwerp bedacht, waarin deze betekenis meer naar voren komt. 'Omega' is daarin dan symbolisch weergegeven door een roos, terwijl de tegendelen vertegenwoordigd zijn in een balletpaar.

Roos De keuze voor een roos is gemaakt omdat zo een naar mijn mening aantrekkelijker beeld ontstaat, dan bij gebruik van puur het Griekse Omega-symbool.

Bovendien vertegenwoordigt een roos, maar ook bijvoorbeeld een tulp of een orchidee of een boom in bloei, voor mij een Omega-expressie in de natuur (zie *GAMMA* maart 1996). Ik denk trouwens dat de hele Omega-idee voor de mens onmogelijk te denken is zonder de ervaring van kwaliteit, schoonheid, goedheid, enz. in de concrete werkelijkheid. Omega is er niet alleen in de zeer verre toekomst, maar is er ook nu reeds om ons heen en in ons zelf.

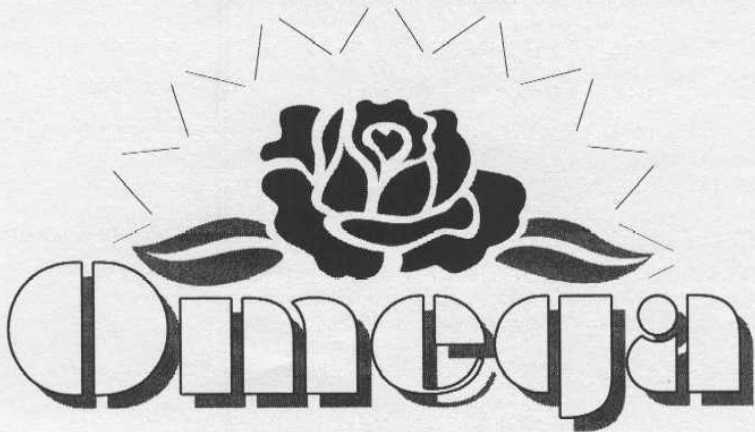
Balletpaar De samenwerking van de tegendelen richting Omega is weergegeven in het plaatje van een balletpaar, mannelijk-vrouwelijk, dat in de dans schoonheid, kwaliteit genereert, Omega dus. Met het oog op het toekomstig aanboren van een jonger publiek lijkt het mij van belang beelden te gebruiken die makkelijk aanspreken. Inge-wikkelde en snel als moeilijk-esoterisch te interpreteren voorstellingen zou ik niet gebruiken, hoe knap ze soms ook geconstrueerd zijn.

Divergent-convergent Rondom de roos is nog een aureool van streepjes aangebracht, die door hun onderlinge rangschikking de bewegingen divergent-convergent, analyse-synthese symboliseren. Hierbij verwijs ik naar de eerder in *GAMMA* dec. 1996, p. 43, en *GAMMA* aug. 1997, p. 12 verschenen associatie-schema's. Samengevat ontstaat nu:

aureool (divergent-convergent)
roos (omega)
GAMMA
van ideeën richting Omega
balletpaar (mannelijk-vrouwelijk-omega)
door creativiteit tot Omega
en jaargang (bv.) 4 nummer 7 december 1997

In de reclame is bekend dat het meeste effect bereikt wordt met een kernachtige, duidelijke en de doelgroep goed bereikende boodschap. Als ik nu dit geheel van tekst en beeld bekijk, even teruggrijpend naar het eerder geschetste probleem van één 'Omega' teveel, dan denk ik dat de synergie van tekst en beeld het grootst wordt als in plaats van 'door creativiteit tot Omega' juist het zinnetje 'van ideeën richting Omega' wordt weggelaten. Want het balletpaar roept immers de associatie op met kunst, creativiteit. Daarboven bevindt zich dan de roos die Omega visueel symboliseert. Met daartussenin het verklarende zinnetje 'door creativiteit tot Omega' (ook de rechterhand van de danseres wijst naar de roos-omega). Je krijgt nu dus:

aureool (divergent-convergent)
roos (omega)
GAMMA
door creativiteit tot Omega
balletpaar (mannelijk-vrouwelijk-omega)
en (voorstel) jaargang 4 nummer 7 december 1997

Tijdschrift voor wetenschap en religie
in de zin van Whitehead en Teilhard de Chardin

Jaargang 5 nummer 6 december 1998

Continuïteit in het uiterlijk van een tijdschrift is altijd heel belangrijk. Volgens mij is dit ontwerp een waardige voortzetting van het oorspronkelijke ontwerp van Pieter Kooistra en computerbewerking van Robert Zinkweg.

Voorstel 4: Colofon

Een goed maar lang verhaal. Graag kernachtiger met beknopte verklaring van *GAMMA* (veelheid ideeën), Teilhard (Omega), Whitehead (Creativiteit) en (als het aan mij ligt ook) de creatieve samenwerking van de tegendelen richting Omega (verwijzend naar de voorpagina).

AOS Ik ben mij ervan bewust dat de creatieve samenwerking van de tegendelen analyse-divergent en synthese-convergent richting Omega, een concept is dat eigenlijk nergens anders nog beschreven is als in de bewuste artikelen in *GAMMA* (o.a. *AOS in de culturen*, augustus '97). Men zou hier kort naar kunnen verwijzen.

PS 1, 22-12-97

Ben gisteren praktisch de hele dag bezig geweest met bovenstaande en ook het maken van het omslagontwerp. Nu, na een nachtje slapen, denk ik dat het toch beter is te komen tot het volgende omslagontwerp en colofon:

aureool
roos
GAMMA
van ideeën richting Omega (ondertitel)
balletpaar
Naam stichting: Omega

Balletpaar en roos symboliseren de gedachte dat de wereld een creatief proces is dat in de samenwerking van bepaalde tegendelen (mannelijk-vrouwelijk, analyse-synthese, divergent-convergent) gericht is op de ontwikkeling van omega (kwaliteit, schoonheid, evenwicht, harmonie, eenheid, goedheid). Ook het zig-zag-motief rondom de roos symboliseert de veronderstelling dat in de creatieve samenwerking van de tegendelen (divergent-convergent) ten goede het omega verschijnt.

Voorstel voor de naam van de stichting blijft: **Stichting Omega**, wat mooi kort en krachtig is. Het vasthouden aan Stichting Teilhard de Chardin vanwege de naamsbekendheid is een belangrijk argument natuurlijk. Maar er gaat de suggestie vanuit dat het in *GAMMA* alleen de ideeën van Teilhard betreft, terwijl dat inmiddels niet meer het geval is. Bovendien suggereert het een uiteraard respectvolle maar ook verstarrende conservering van een bepaald gedachtegoed. Ik denk dat het zeer wel in de geest van Teilhard is om ook ideeën te zien als in ontwikkeling. Een ontwikkeling zelfs, noodzakelijk voor de realisatie van Omega, een kernidee in het denken van Teilhard. Het ontbreken van de naamsbekendheid bij keuze van 'Stichting Omega' is mogelijk te omzeilen door bijvoorbeeld op internet enz. de stichting vindbaar te maken onder trefwoorden 'Teilhard de Chardin', 'Whitehead', 'Omega', 'creativiteit'

enz. (Er volgen met tussenpozen van dagen PS 2 t.m.6, waarin nieuwe overwegingen worden geformuleerd -red.)

PS 7: Plots realiseer ik mij dat mijn eerst ingezonden omslagontwerp zo gek nog niet was. Ik begrijp de redenering achter 'GAMMA', maar 'OMEGA' dekt meer de lading volgens mij. Met daarbij als **colofontekst** bijvoorbeeld:

Met als belangrijkste inspiratiebronnen Pierre Teilhard de Chardin (evolutie richting Omega) en Alfred North Whitehead (God-creativiteit) richt OMEGA zich op de ontwikkeling van ideeën ter bevordering van een wereldbeeld dat in het teken staat van Omega (schoonheid, kwaliteit, harmonie).

Pierre Teilhard de Chardin (1881-1955): was priester, geoloog en paleontoloog, en ontwikkelde zich tot filosoof en mysticus met een visie waarin de evolutie van de wereld, geïnterpreteerd als een proces van groei in kwaliteit, wordt doorgezet naar de toekomst in het punt Omega, de hoogste kwaliteit van wereld, en waarin de gehele werkelijkheid is opgenomen in een creatief, Omega zoekend bewustzijn. Hoofdwerk: *Het verschijnsel mens*.

Alfred North Whitehead (1861-1947), wiskundige en filosoof, ziet de werkelijkheid als een groot creatief proces, een mens en natuur omvattend geheel van gebeurtenissen, waarin God als de dichter van de wereld aan de hand van bepaalde 'eeuwige objecten of ideeën', dit proces leidt naar het ware, schone en goede. Hoofdwerk: *Proces en realiteit*.

"Het werk van Teilhard de Chardin en het werk van Whitehead ... vormen een belangrijke bijdrage tot de taak die aan onze eeuw lijkt te zijn opgedragen, namelijk het tot stand brengen van een nieuw wereldbeeld, dat richting kan geven aan en een bron van inspiratie kan zijn voor de toekomst van onze cultuur." Max Wildiers, *De vijf vreugden van de geest*, Pelckmans, Kapellen, '95, p. 129.

Subtitel zou kunnen zijn:

**Tijdschrift voor wetenschap en religie
in de zin van Whitehead en Teilhard de Chardin**

THE BIG PICTURE

Benedict Broere

"Waarom is er iets in plaats van niets?"

"Waarom is er muziek en niet alleen geluid?"

Hubert Reeves(1)

Enige tijd geleden zag ik een film met daarin in de hoofdrol de acteur Peter O'Toole, als een excentrieke maar zeker ook briljante professor en chirurg, zelfs nobelprijswinnaar, die in diverse situaties het belang benadrukt van het voortdurend in het oog houden van wat hij noemt 'The Big Picture', het 'hele plaatje', het grote geheel: "Mind the big picture my dear fellow, always mind the big picture!".

Het verhaal nu is dat die professor helemaal bezeten is van het idee om in een glazen broedkolf een stukje DNA te laten uitgroeien tot een kopie van zijn vrouw. Die vrouw is overleden, maar hij houdt nog steeds zielsveel van haar. En het lijkt inderdaad te lukken; althans er ontwikkelt zich het begin van een embryo. Maar ... hij raakt hartstochtelijk verliefd op een jonge studente. En - zoals dat gaat in een film - er volgen allerlei verwickelingen. Met onder andere een dramatisch ongeluk waarbij (symbolisch?) het embryo vernietigd wordt.

Dit alles culmineert in een slotscene met nog een andere vrouw, die na een plotseling optredende ziekte in een *coma* ligt en dreigt te sterven. De behandelend chirurg wil haar opgeven, en de briljante prof, na veel twijfel, ook. Maar de geliefde van de vrouw, in dit geval de jonge assistent van de professor, slaagt erin de vrouw na drie dagen en nachten *uit haar coma te praten, tot leven te wekken* (a miracle!?).

Moraal van het verhaal: de briljante prof, zo prachtig gespeeld door O'Toole, had grote twijfel vanwege zijn vermoeden dat een mens, voorbijgaand aan de gangbare visie, méér is dan een machine met repareerbare onderdelen. Hij had de hevig verliefde jongen het voordeel van de twijfel gegund: misschien dat het hem lukte de jonge vrouw uit haar coma te halen. En hij had hevig voor hem gepleit tegenover de chirurg, die de behandeling wilde staken. Want hij vermoedde, hij zag 'The Big Picture'.

het geheel...

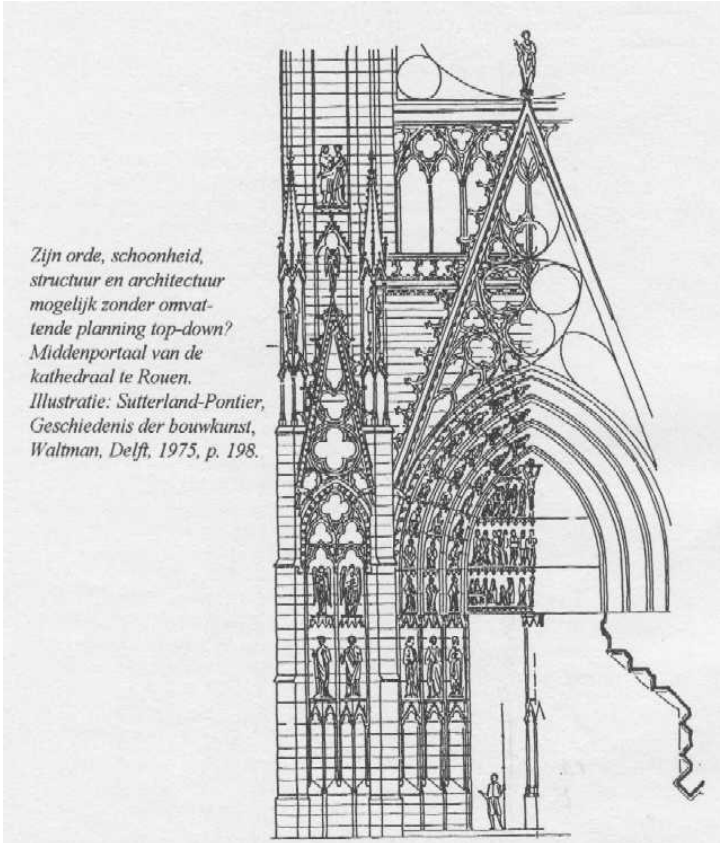
In de afgelopen decennia zijn er in toenemende mate boeken op de markt verschenen met als algemene teneur dat een reductionistische kijk op de wereld en de verschijnselen daarin niet voldoet. Dat gaat dan vaak onder het motto: het geheel is meer dan de som der delen. Een enigszins cryptische uitspraak, maar die erop neer komt dat bijvoorbeeld een mens meer is dan een verzameling organen (het tegengestelde van de visie van de behandelend chirurg in de film). (2)

En inderdaad, als je de 'big picture' van de wereld op je in laat werken, dan blijkt dat die wereld een zekere gelaagdheid vertoont. In de holistische visie is de wereld *hiërarchisch* geordend, opgebouwd uit kleine deeltjes, die zich verenigen tot atomen, tot moleculen, macromoleculen, in levende wezens zich verder verenigend tot cellen, vezels, organen, organismen, bewustzijn, culturen. Met toenemend in complexiteit op elk niveau van organisatie bepaalde ordeningen, zich uitstrekkend in ruimte en/of tijd, en resulterend in nieuwe eigenschappen. Zo is het *vloeibare* van water niet te vinden in de samenstellende elementen waterstof en zuurstof. Netzo min als het leven van een cel te vinden is in de onderliggende moleculen. Noch de werking van het hart in de onderliggende vezels en cellen.

scheppende elektronen?

Waar ik eigenlijk naar toe wil met deze tamelijk lange inleiding is, dat ik zo mijn twijfels heb over de eonen-hypothese van Jean-Ernst Charon. Waarom? Wel, het is net of hij, om het plastisch uit te drukken, vanuit de metselstenen het gebouw verklaart, vanuit de genen de mens, vanuit de noten de symfonie. Ik luister met respect naar het gesprek over de ideeën van Charon, zoals zich dat ontwikkelt in GAMMA.(3) Ik heb ook het gevoel dat ik mij hier op glad ijs begeef, want mijn kennis van de kwantum...mechanica is beperkt. Maar wat ik naar voren wil brengen, is mijn spontane reactie op het gegeven: elektronen die 'weten' hoe de wereld in elkaar zit en vervolgens die wereld (en de verschijnselen daarin) 'vormen'. Kan dat wel? Volgens mij is dat een *inbreuk* op de algemene wijze van organisatie van de natuur.

Als ik lees over Danah Zohar die het bewustzijn in samenhang brengt met *patronen* van bosonen, dan kan ik daar zeer wel inkomen.(4) Dat is meteen interessant, want dat 'rijmt', past bij, komt logisch overeen met datgene wat we al weten van die wereld: haar hiërarchische organisatie van de delen, met nieuwe ordeningen en eigenschappen op elk niveau in de hiërarchie. Maar een verklaring van het ontstaan, *de schepping*, van het geheel vanuit de delen, daar heb ik moeite mee. Het doet mij denken aan bijvoorbeeld de 'zelfzuchtige genen' van Richard Dawkins. Is het menselijk gedrag *volledig* verklaarbaar vanuit de genen? Is de informatie vervat in elektronen voldoende om de wereld te verklaren? Oftewel: Kun je vanuit een deel het geheel verklaren? Vanuit een letter het verhaal? Vanuit een cel het lichaam? Is de schoonheid van een Miss Universe verklaarbaar vanuit atomen, cellen of genen? Behoeft een 'Nachtwacht' niet iemand die het geheel ziet, het geheel van de compositie? Hoe kan een elektron, al gedraagt het zich nog zo 'intelligent' en 'telepathisch', een uitermate complex en hiërarchisch georganiseerd proces van gebeurtenissen, 'events', *sturen* richting de expressie van een boom, een mens of zelfs het universum?

omvattende creativiteit

Waar komt orde vandaan? Je ziet een boom en denkt: hoe kan het dat die boom boom is? Wat organiseert de grote veelheid van deelprocessen, atomen, moleculen, tot de grotere processen van cellen en vezels, tot het grootste proces van boom? Wat *maakt* dit verschijnsel?

Recentelijk is men tot het inzicht gekomen dat orde in de natuur niet slechts *bottom up* werkt, maar ook *top-down*. Volgens complexiteitsonderzoeker Chris Langton is dit van toepassing op de ontwikkeling van een embryo, de evolutie van planten en dieren, de dynamica van ecosystemen, complexe culturen en zelfs het hele systeem Aarde: Gaia. "De wetenschap Complexiteit geeft je nu het inzicht dat beide richtingen [*bottom-up*, *top-down*] belangrijk zijn, dat ze zijn verbonden in een stevige, nooit eindigende terugkoppelingslus. Het hele systeem vertegenwoordigt een dynamisch patroon waar energie doorheen loopt." (5)

De vitalistische inwerking van een 'levenskracht' wordt hierbij niet van toepassing geacht. Het systeem organiseert zichzelf. Toch blijft er heel sterk de suggestie van een omvattende subjectiviteit. Per slot van rekening moet er iets zijn dat de orde bedenkt en van toepassing maakt en houdt, en geheel het proces verder stuurt in een gewenste ontwikkeling. Een 'iets' dat eigenlijk niets anders dan iets creatiefs kan zijn, een *omvattende creativiteit*. Een creativiteit die strikt genomen geheel het universum omvat, genereert en evolueert.

Suggestief voor een omvattende creativiteit is daarnaast het feit dat het universum van begin af aan wat betreft wetten en constanten dusdanig nauwkeurig is afgesteld, dat wij mensen en ook sterren, planeten, planten, dieren, enz. daarin mogelijk zijn.(6) Elektronen vormen in dit proces, tezamen met de up- en downquarks, de voorlopig kleinste bekende 'bouwstenen'. Kleinste delen of gebeurtenissen die aan de basis staan van een uiterst complex en dynamisch geheel, een kosmisch bouwwerk, dat naar mijn mening het 'bevattingsvermogen' van die kleinste 'bouwstenen' verre overstijgt.

Voor een dergelijk zicht op het geheel en alle delen heb je een subjectiviteit nodig die heel analytisch de details kan begrijpen, maar die zeker ook de gehelen en het grote geheel, de synthese, kan bevatten en overzien. Hierop doorgedacht in de trant van de bosonen-hypothese van Zohar, die lijkt te stellen dat een *idee* in iemands bewustzijn een hoogontwikkelde organisatie is van bosonen, zou je kunnen denken dat bijvoorbeeld de Melkweg een hoogontwikkelde organisatie, idee of gedachte is in *een groot, de kosmos omvattend, creatief bewustzijn*. Dus dat de Melkweg de expressie is van een complexe, hiërarchisch gelaagde idee. Het hele materiële universum is dan in deze visie één grote complexe gedachte, de immanente expressie of 'condens' van een verder transcendent bewustzijn. Met daarin ideeën die organisaties zijn van kleinere ideeën, die de organisaties zijn van nog kleinere ideeën, enzovoort, tot en met de kleinste ideeën en expressies. Net alsof de hele wereld, in de trant van Rupert Sheldrake, gevat is in één gigantisch groot morfogenetisch veld, dat op zich is samengesteld uit een enorme hiërarchie van morfogenetische velden, zich uitsplitsend tot in de allerkleinste velden, quarks, elektronen. (7)

menselijk bewustzijn

De volgorde van ontstaan van onze wereld zou je nu in het kort kunnen samenvatten als: uit creativiteit materie, uit materie creativiteit. Immers, de mens komt voort uit de natuur, de expressie van de omvattende creativiteit, en die mens is eveneens creatief, bouwt steden, cultuur. Deze creativiteit, dit menselijk bewustzijn, heeft zich ontwikkeld op basis van een langdurig proces van groei in complexiteit en kwaliteit. Een proces waarin, zo lijkt het, universele subjectiviteit door de materie heen tevoorschijn komt in menselijke subjectiviteit.

Echter, in de biologie wordt het menselijk bewustzijn, geheel voorbijgaand aan elke notie van transcendentie, meer gezien als een *emergentieverschijnstel*, een voorlopig eindproduct, dat tevoorschijn is gekomen in een groot evolutionair proces, een hogere

organisatie van de complexe hiërarchie van hersenprocessen. Opmerkelijk vindt men wel dat dit bewustzijn, en vele andere organisaties, zich ontwikkeld heeft *tegen de stroom van verval in* waaraan alles onderworpen is.

Zo schrijft de neurobioloog William H. Calvin: "Het zal duidelijk zijn dat er heel veel niveaus van zelforganisatie zijn en we komen het ene emergente principe na het andere tegen; het ene moment staan we versteld van het vliegvermogen van de vogels als een bijkomstig gevolg van de warmte-isolatie met behulp van veren, daarna zien we tot onze verbazing hoe het *bewustzijn* een gratis toegift is bij een voldoende grote mate van complexiteit van een stel hersenen die eigenlijk zijn gespecialiseerd op de verwerking van symbolen en reeksen. De evolutie is haast hetzelfde als een rivier die tegen de berg opstroomt, waarbij de toegenomen complexiteit wordt aangedreven door de normaal omlaagstromende rivier van het energieverloop." (8)

Calvin suggereert eigenlijk dat het menselijk bewustzijn een product is (integratie, synthese) van de algemene trend van negentropie, temidden van en in samenwerking met de algemene trend van entropie (destructie, ontbinding). Negentropie is zo gezien *organiserend* van karakter, zodat bijvoorbeeld planten, dieren, planeten, kristallen het product zijn negentropie. De bedenker van de term, de kwantum...fysicus Erwin Schrödinger, omschrijft *negentropie* als 'datgene waarmee een organisme zich voedt'. De bioloog Albert Szent-Györgi spreekt vanwege de negatieve connotatie liever van *syntropie*, een drang, een 'hang naar synthese, naar groei, naar volheid en zelfvervolmaking'. Terwijl de filosoof Arthur Koestler de betekenis vergroot tot 'integratieve tendens', dit als complement van de 'zelf-assertieve tendens', tezamen vormend de twee fundamentele polen werkzaam in alle levensverschijnselen: integratie - zelf-assertie; onderdeel van - geheel op zichzelf; afhankelijk - zelfstandig; centripetaal - centrifugaal; coöperatie - competitie; altruïsme - egoïsme. (9)

De filosoof Herbert Spencer heeft reeds eerder (19e eeuw) beide polen gezien als de basis van *een hoogste wet van ontwikkeling* door *evolutie* en *ontbinding*, *integratie* en *differentiatie*. Ontwikkeling ziet hij als 'integratie van materie en ontbinding van beweging, terwijl ontbinding de opname van beweging en desintegratie van materie is.' (10)

Deze gedachte grijpt terug op mogelijk de oerkrachten *Liefde* en *Haat* van de Griekse filosoof Empedocles, die de elementen vuur, water, lucht en aarde respectievelijk aaneenbinden en scheiden tot de veelheid van verschijnselen. (11) Een concept waarvoor Empedocles zeer waarschijnlijk inspiratie heeft opgedaan bij de iets eerder levende filosoof Heraclitus: "Verbindingen: gehelen en geen gehelen, samenkomend zich afzonderend, samenklinkend uiteenklinkend; uit alles één en uit één alles." (12) Heraclitus sprak tevens van een Vuur dat begiftigd is met intelligentie en dat oorzaak is van de ordening van de wereld. Hij noemt het bovendien 'behoefte en verzadiging' als opbouwend en vernietigend. (13) En hij zag deze polen als de grondslag vormend van het proces van wereld in wording, polen die in hun samenwerking schoonheid en

harmonie bewerkstelligen. "Het onderling strijdige overeenstemmend ... uit wat elkaar tegenstreeft de schoonste harmonie." (14) De idee van een *aos-principe*, van de creatieve samenwerking van analytische en synthetische processen richting schoonheid, harmonie, omega, is hier in essentie reeds aanwezig. (15)

In een bijzonder vermakelijk maar ook interessant boek over leven en werken van Heraclitus, maakt de auteur Luciano de Crescenzo aannemelijk dat Heraclitus' tegendelen te vinden zijn in de kernbegrippen van allerlei ideeënsystemen. Zodat je uiteindelijk, als je het samenvat, de volgende associatie krijgt: Tweedracht-Liefde, opbouwend-vernietigend, nietgeheel-geheel, divergent-convergent, disharmonie-harmonie, Logos-Eros, verstand-liefde, ratio-erotie, vrijheidsdrang-liefde, politiek rechts en politiek links, apollinisch en dionysisch, egoïsme en solidariteit, yang en yin, geweld en erotiek.

Levensgroot spreekt hierin de suggestie mee, dat de natuur naadloos overgaat in cultuur. Er is geen scheiding: ons denken is net zo natuur als dat de bomen in het bos dat zijn. En er is een algemene orde in de wereld die zich voortzet in de mens. Een orde die alles te maken heeft met delen en gehelen, en hoe delen integreren tot gehelen en gehelen uiteenvallen tot delen. Hoe is deze orde werkzaam in de hersenen, de wereld net onder het bewustzijn, net onder het 'ik'? (16)

het 'ik', een proces

Het is in een proces van bouwen en breken, ontwikkelen en ontbinden, integreren en destrueren, dat het universeel bewustzijn zich uitdrukt in een veelheid van verschijnselen en in uiteindelijk het menselijk bewustzijn. Overal waar je kijkt zie je eenzelfde soort organisatie van delen tot gehelen, met ordeningen uitwerkend naar onder en boven vanaf de verschillende niveaus in het hiërarchisch geordende proces. Ordeningen die verantwoordelijk zijn voor de verschijning van specifieke eigenschappen op de verschillende niveaus in de hiërarchie.

Zo beschrijft klinisch psycholoog Jan van Riemsdijk het menselijk brein als een zich flexibel aanpassend, *zelforganiserend systeem van systemen*. In dit brein is nergens een 'ik' aan te wijzen, te lokaliseren. Het 'ik' lijkt veeleer een hogere integratie en organisatie te zijn van een hele hiërarchie van deelprocessen. De hoogste hiervan analyseren de prikkels van buiten en integreren de aldus ontstane delen tot hoger bruikbare gehelen, tot uiteindelijk het 'ik'.

"De hersenen zijn opgebouwd uit de elementen koolstof, waterstof, zuurstof, stikstof, zwavel en fosfor, samen met enkele sporelementen." "De doodgewone elementen zijn er onderdeel van buitengewoon complexe moleculen ... complexe moleculen die op hun beurt in de cellen van de levende weefsels weer ingewikkelde structuren vormen. De neuronen, de cellen waaruit het brein is opgebouwd, behoren tot de meest gespecialiseerde en exotische celsoorten die men tussen de ongeveer tweehonderd basistypen van het menselijk organisme kan aantreffen. Het ongewone van het

neuron is aanwijsbaar in drie van zijn kenmerken: zijn gevarieerde vorm, zijn elektrische en chemische functie, en zijn verbindend karakter ... en met die laatste aanduiding doelen we op de manier waarop het neuron zich met de andere neuronen verbindt tot meer of minder dichte netwerken. Netwerken, of circuits, als die men in de hersenen vindt, zijn binnen de levende materie volkomen uniek. De neuronen ontwikkelen tijdens de groei van het organisme boomachtige takken die op talloze, en niet steeds voorspelbare manieren in allerlei richtingen hun wegen zoeken. Een brein dat zich ontwikkelt, is een voorbeeld van een zelforganiserend systeem ... een systeem waarbinnen tijdens de ontwikkeling een hoge graad van onvoorspelbaarheid blijft heersen."

"*Dit systeem werkt als een systeem-van-systemen ... maar de systemen binnen dit systeem-van-systemen zijn analoog. Anders gezegd: de integratie binnen bijvoorbeeld de visuele hersengebieden eist een duidelijke prioriteit boven de integratie tussen het visuele en het auditieve ... of het verbale. De diverse functionele regio's, zoals de zintuiglijke regio's, geven aan de eigen analytische en synthetische verwerking van de binnenkomende prikkels voorrang boven een verder proces van algehele integratie. Alle deelgebieden kennen zo'n eigen analytische en synthetische verwerking en er is, gezien vanuit onze huidige kennis, voorshands geen reden om aan te nemen dat dit 'denken' binnen de deelgebieden in neurologisch opzicht op principes zou berusten die onderling sterk afwijken.*"

Al deze activiteiten zijn ons onbewust, we hebben er geen weet van. Maar het vormt wel de basis van wat we denken en ervaren, ook al weet men nog niet precies hoe dat in elkaar steekt - Zohar geeft mogelijk een goede hypothese. (17) "Wij beleven niet ons denken, het wordingsproces, wij beleven alleen de gedachte die als eindresultaat uit dit verborgen proces tevoorschijn rolt." (18)

Van Riemsdijk geeft aan dat deze 'gedachte', tevens het zelfbesef, het 'ik', vooral vertolkt wordt door de verbale en analytisch dominante linkerhersen helft. Echter, hij maakt middels uitkomsten van proefnemingen aannemelijk dat de weliswaar zwijgzame maar patroonherkende rechterhersen helft wel degelijk actief is. Ook wijst hij erop dat het brein als sturende instantie van het menselijk organisme een 'gestalt' of 'verhalen' makend systeem is. Dat uit drang tot *overleven* en gestuwd vanuit de oudere delen van het brein, o.a. het 'reptielenbrein', zin, orde en richting tracht te geven aan de chaotische gefragmenteerdheid van de ervaring, middels integrerende en zo coherent mogelijke wereldbeelden.

Historisch gezien heeft dit geresulteerd in de ontwikkeling van een uitgebreide reeks van hoofdzakelijk *religieuze* systemen. Verhalen die ook tegenwoordig nog, ondanks de 'onttoverende' werking van analyse en kritiek, een belangrijke rol spelen. En die blijkbaar tegemoetkomen aan hele diepe drijfveren en religieuze ervaringen van het menselijk organisme. (19)

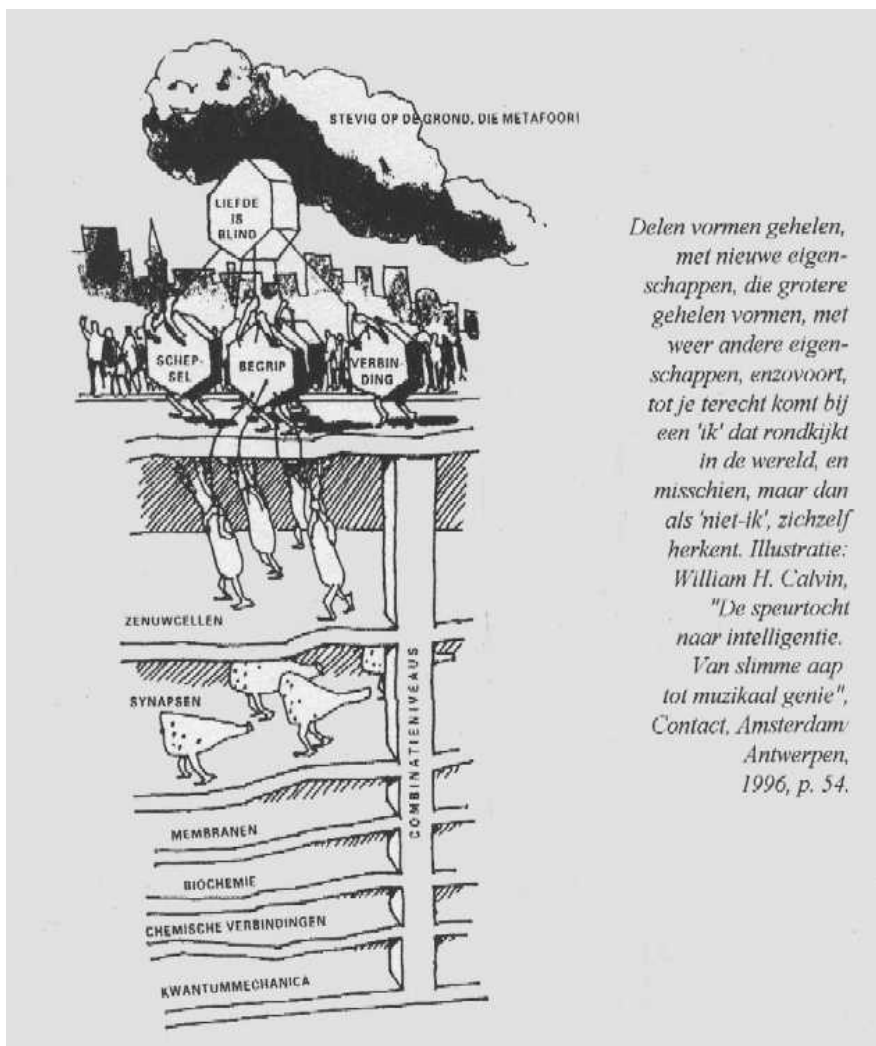
'ideeën' en 'neerwaartse causaliteit'

Fascinerend is dat de wijze van organisatie van de natuur zich - zo lijkt het in deze beschrijving van Van Riemsdijk - doorzet in de wijze van organisatie van het menselijk brein, en dat ook in de hogere functies organiserende processen plaatsvinden - analyse-synthese, divergentie-convergentie - die overeenkomst vertonen met gelijksoortige processen elders in de natuur. Ga je dan verder in deze piramide van organisatie, dan kom je uiteindelijk terecht bij eenheden, *ideeën*, die werkelijk organiserende kracht hebben en aldus verwijzen naar het organiserende, dat transcendent is aan en immanent is in de materiële werkelijkheid.

De neurobioloog Roger Sperry zegt daarover: "...naarmate men hoger komt op de bevelsladder in de hersenen vindt men bovenaan de alomvattende krachten en dynamische eigenschappen van de grote patronen van cerebrale activiteit die samenhangen met de geestestoestand of psychische activiteit... Vlak bij de top van deze bevelsketen in de hersenen... vinden we de ideeën. De mens heeft ideeën en idealen voor op de chimpansee. In het hier voorgestelde hersenmodel wordt de causale potentie van een idee of ideaal even werkelijk als die van een molecuul, een cel of zenuwimpuls. Ideeën veroorzaken nieuwe ideeën. Ze staan in wisselwerking met elkaar en met andere mentale krachten in diezelfde hersenen, met die hersenen in de omgeving en dank zij mondiale communicatie met vreemde hersenen op grote afstand. En ze staan ook in wisselwerking met de externe omstandigheden en werken zo mee aan een explosieve voortgang in de evolutie die ver uitstijgt boven alles wat tot dusver in de evolutie is opgetreden, het ontstaan van de levende cel inclusief." (20)

Sperry spreekt tevens van een *neerwaartse causaliteit* van de gedachten/ideeën/'mentale verschijnselen'. Dat deze als een holistisch patroon oprijzen uit de neurale activiteit, maar dat zij op hun beurt weer neerwaarts inwerken op de neuronen (zenuwcellen met uitlopers) en lagere niveaus van materie (subnucleair, moleculen, atomen, quarks), zonder overigens de daar werkzame wetten geweld aan te doen.

"Bewuste verschijnselen [zijn] oprijzende functionele eigenschappen van de werking van de hersenen [die] als oorzakelijke determinanten een actieve, sturende rol spelen bij het vormen van een stromingspatroon van cerebrale prikkels. Zodra ze door neurale gebeurtenissen worden voortgebracht, krijgen de mentale patronen en programma's van hogere orde hun subjectieve eigenschappen en voortgang en werken ze onder hun eigen oorzakelijke wetten en principes die verschillen van en niet kunnen worden herleid tot die van de neurofysiologie...De mentale krachten schenden, verstoren of onderbreken de activiteiten van de neuronen niet, maar hebben er wel voorrang op... De causaliteit op meer niveaus en tussen de verschillende niveaus wordt benadrukt als aanvulling op de sequentiële causaliteit op één niveau waarmee men zich traditioneel bezighoudt." (21)

*Delen vormen gehele,
met nieuwe eigen-
schappen, die grotere
gehele vormen, met
weer andere eigen-
schappen, enzovoort,
tot je terecht komt bij
een 'ik' dat rondkijkt
in de wereld, en
misschien, maar dan
als 'niet-ik', zichzelf
herkent. Illustratie:
William H. Calvin,
"De speurtocht
naar intelligentie.
Van slimme aap
tot muzikaal genie",
Contact, Amsterdam
Antwerpen,
1996, p. 54.*

Waarmee, binnen de context van dit betoog, onmiddellijk de vraag rijst of deze voorstelling van zaken misschien projecteerbaar is op het geheel van het proces van schepping waar we deel van zijn. Is het denken van God een holistisch patroon van ideeën dat middels neerwaartse causaliteit bepalend is voor de ontwikkeling van de schepping? Is het meer nog dan dat, een omvattende visie vanwaaruit de wereld bestaat? Een idee ... van omega?

the big picture

Is nu de wereld verklaarbaar vanuit een elektron? Misschien. Misschien ook niet. Maar het komt mij voor dat ook deze vorm van reductionisme niet rijmt met de wijze van organisatie van de natuur. Het panorama dat tevoorschijn komt in geheel de voorafgaande uiteenzetting, is dat van een hiërarchisch geordend proces van quarks, atomen, moleculen, macromoleculen, cellen, vezels, organen, organismen, zelfbesef en ideeën, culturen, planeten, zonnestelsels, galactische stelsels enzovoort. Deze wereld groeit, deels bepaald door de onverbiddelijke wetmatigheid van specifieke ordeningen op elk van de niveaus, maar ook vanuit het chaotische van een hiërarchie van in elkaar grijpende complexe processen. En deze wereld lijkt onderdeel en expressie te zijn van een omega zoekend bewustzijn, dat de wereld ontplooit in steeds rijker vorm richting grotere kwaliteit. Een bewustzijn dat niet slechts vanuit de delen maar ook vanuit de gehelen en het grootste geheel tot organisatie van zijn expressie komt. Een bewustzijn waarin aldus het geheel van deze hiërarchisch georganiseerde complexiteit 'gezien' wordt, het hele plaatje, The Big Picture.

NOTEN

1. Hubert Reeves, *De evolutie van het heelal*, Van Gennep, Amsterdam, 1986, p. 156
2. Bijvoorbeeld: Paul Davies, *Blauwdruk van de kosmos. Het scheppend vermogen van de natuur bij de ordening van het heelal*, Contact, Amsterdam, 1990; Gerard Bodifée, *Aandacht en aanwezigheid. Over creativiteit in een onvoltooide wereld*, De Nederlandse Boekhandel/ Uitgeverij Pelckmans, Kapellen, 1991; Willis Harman, *Omwenteling. Een wereldomvattende verandering in het denken*, Lemniscaat, Rotterdam, 1988; Anna Lemkow, *Het heelheidsprincipe. De dynamiek van heelheid in wetenschap, religie en samenleving*, Uitgeverij der Theosofische Vereniging in Nederland, Amsterdam, 1993.
3. Zie GAMMA 3 maart 1996, de briefwisseling tussen Hans Richter, Sybout Jager en Gerrit Teule; GAMMA 4 mei 1997, het artikel *Motivatie voor het zoeken naar een nieuw paradigma* van Hans Richter; en de reactie daarop van Gerrit Teule in GAMMA 6 oktober 1997.
4. Zie GAMMA 6 1997, Danah Zohars *Het kwantum...zelf* door Henk Hogeboom van Buggenum.
5. Roger Lewin, *Complexiteit. Het grensgebied van de chaos*, Contact, Amsterdam, 1993, p. 234-236. Recensie in GAMMA 1, nr. 4 blz.4-6
6. Govert Schilling, *Klein en groot. De wonderlijke relatie tussen micro- en macrocosmos*, Contact, Amsterdam/Antwerpen, 1997.
7. Zie: Mirjam Maas, *Gaia, machine of organisme. Op zoek naar een niet-mechanistische opvatting van de gaia-hypothese*, Jan van Arkel, Utrecht, 1995.
8. William H. Calvin, *De rivier die tegen de berg opstroomt*, Bert Bakker, A'dam, 1993, p. 338.
9. Zie: Arthur Koestler, *De menselijke tweespalt*, Van Gorcum & Comp. B.V., Assen, De Nederlandse Boekhandel, Antwerpen, 1981.
10. Peter Kunzmann, Franz-Peter Burkard, Franz Wiedmann, *Sesam atlas van de filosofie*, Sesam/Anthos, Amsterdam, 1996, p. 187.
11. *Sesamatlas van de filosofie*, p. 32.

12. Heraclitus, *Fragmenten*, Atheneum-Polak & Van Gennep, Amsterdam, 1985, nummer 45 (vert. J. Mansfeld).
13. Luciano de Crescenzo, *Panta Rhei. Over de oorsprong van de filosofie*, Bert Bakker, Amsterdam, 1995, p. 175.
14. Heraclitus, *Spreuken*, Ambo Klassiek, Baarn, 1993, nummer 8 (vert. C. Verhoeven).
15. Zie: GAMMA 3 maart 1996, GAMMA 2 december 1996 *Analyse, synthese en Omega* en GAMMA 5 augustus 1997 *AOS in de culturen*. Teksten waarin het aos-principe impliciet in doorklinkt zijn o.a.: Allerd Stikker, *Tao, Teilhard en westers denken*, Bres, Amsterdam, 1986; Sukie Colegrave, *Androgynie. Eenheid van het vrouwelijke en het mannelijke*, Lemniscaat, Rotterdam, 1979; Christopher Markert, *Yin-Yang. Het dynamisch evenwicht in ons leven*, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1985; Wim van Dooren, *Dialectiek. Een historische en systematische inleiding*, Van Gorcum, Assen/Amsterdam, 1977.
16. Luciano de Crescenzo, *Panta Rhei. Over de oorsprong van de filosofie*, Bert Bakker, Amsterdam, 1995.
17. Danah Zohar, *Het kwantum...-zelf. Een revolutionaire visie op de samenhang tussen mens, bewustzijn en kwantum...fysica*, Het Spectrum, Utrecht, 1990. Opgemerkt moet worden dat de neurobioloog en auteur van veel belangwekkende bewustzijnsliteratuur William H. Calvin, bijzonder sceptisch is over het verklaren van bewustzijn vanuit kwantum...-mechanische verschijnselen. Hij vergelijkt het met het proberen te verklaren van files vanuit chauffeurs of onderdelen van auto's; de typische denkfout van reductionisten. Andersom ziet Zohar bewustzijn als een *patroon* van bosonen, wat eigenlijk een holistisch concept is. Precies in de lijn van Calvin: "Het functioneren van onze geest ... kunnen we ons voorstellen als een darwinistisch proces (van een zeer hoog niveau, ergens aan de top van de gelaagde stabiliteitsniveaus) dat het vermogen heeft om het besef van een zelf ... te doen ontstaan." William H. Calvin, *De speurtocht naar intelligentie. Van slimme aap tot muzikaal genie*, Contact, Amsterdam/Antwerpen, 1996, p. 50 v.v. en 177.
18. Dr. Jan van Riemsdijk, *De wonderen luisteren naar de wetten. Elementen van een neurofilosofie*, Kok Agora, Kampen, 1997, p. 45-46, 151 en 161.
19. Meer over de samenhang brein-wereldbeeld is te vinden in o.a.: Robert E. Ornstein, *Het menselijk bewustzijn. Synthese van rationeel en intuïtief bewustzijn*, Lemniscaat, Rotterdam, 1974; Amaury de Riencourt, *Het oog van Sjiva. Wetenschap en oosterse mystiek*, Servire, Katwijk, 1985; David Loye, *De sfinx en de regenboog. Hersenen, geest en toekomstvisie*, Mirananda, Den Haag, 1986; G.R. Taylor, *Het Omega Effect. Verklaring van de geheimzinnige wisselwerking tussen hersenen en geest*, Elsevier, Amsterdam/Brussel, 1980.
20. Douglas R. Hofstadter, *Gödel, Escher, Bach*, Contact, Amsterdam, 1985, p. 823.
21. Paul Davies, *Blauwdruk van de kosmos. Het scheppend vermogen van de natuur bij de ordening van het heelal*, Contact, Amsterdam, 1991, p. 216.

Heelheid - Holisme - Integratie - Synthese

Rieuwert Kok

Het algemene probleem van de 'eenheid' en de 'delen' van een systeem alsmede van de verhouding tussen eenheid en delen is een fundamenteel vraagstuk, zo oud als de mensheid, vanaf yin-yang tot en met modernisme-postmodernisme.

Structureel: Eenheid versus delen van een systeem.

Procesmatig: Integralisme versus incrementalisme. Holisme ('Das Wahre ist das Ganze') versus voor(ui)tgang bij stukjes en beetjes ('muddling through', voortmodderen)

Politiek en (overheids)beleidsmatig correspondeert de benadering 'eenheid versus delen' met gerichtheid op het lange-termijndenken versus het korte-termijndenken.

In de Europese cultuurgeschiedenis sinds de Franse Revolutie is J.W. von Goethe (1749 - 1832) een trendsettende synthesedenker geweest. Hij ontwikkelde onder meer het begrip 'Ganzheit': de voortdurende metamorfose van de levende natuur steeds begrijpen vanuit 'het geheel' van de organismen. Herontdekking van de oude wijsheid, dat het geheel meer is dan de som van de delen. Na- en voortbouwend op Goethe hebben zich tal van schrijvers uit het Duitse, Engelse en Latijnse (in het bijzonder het Franse) taalgebied¹ tot het midden van de 20e eeuw bezig gehouden met dit 'heelheidsdenken'²

Enkele voorbeelden:

J. von Uexküll (1864 - 1944)

C. von Monakow (1853 - 1930)

M. Wertheimer (1880 - 1943)

K. Goldstein (1878 - 1965)

J.C. Smuts (1870 - 1950)

P. Teilhard de Chardin (1881 - 1955)

Hebben zij elkaar beïnvloed bij hun synthesedenken, bij hun denken vanuit de 'Ganzheit'? Uit hun geboorte- en sterftejaartallen blijkt dat zij allen jarenlang tijdgenoten waren; de overlappingsperiode van de levens van deze denkers

---

¹ Uiteraard ook uit andere taalgebieden (waaronder het Nederlandse) die hier echter buiten beschouwing blijven. Slechts noem ik voor wat Nederland betreft in dit verband: N. van Suchtelen 'Tot het Al-Ene' (Proefschrift UvA 1911)

² Tijdens de tweede helft van de 20e eeuw metamorfoseerde het 'eenheid-' versus 'delen-denken' zich vooral tot de - niet zelden heftige - dialoog tussen modernisme en postmodernisme,

bedraagt tenminste een halve eeuw. In beginsel hebben zij - gerekend vanaf hun twintigste levensjaar - tijdens hun gemeenschappelijke levensperiode tenminste drie aaneengesloten decennia lang kennis kunnen nemen van elkaars gedachtengangen als toenmalige actualiteiten. Door deze synchroniciteit beleefden zij allen dezelfde tijdgeest, gekenmerkt door synthesesdenken in verschillende vormen en op verschillende (wetenschaps)gebieden. Synthesesdenken zat toen als het ware 'in de lucht'. Synthesesdenken, dat toen - wegens zijn tegendeel in de praktijk van alledag - wellicht nóg sterkere impulsen kreeg, omdat en naarmate de dagelijkse leefwereld tijdens de eerste helft van de 20e eeuw meer en meer versplinterde (twee wereldoorlogen!). Of deze 'heelheids'-denkers elkaar, ondanks ampele mogelijkheden daartoe, daadwerkelijk beïnvloed hebben in hun gedachtegang vergt inhoudelijke tekst-analyse van publicaties van hen en over hen.

Wat betreft beide laatstgenoemde denkers (Smuts en Teilhard de Chardin) zou, bij wijze van voorbeeld, een eerste aanzet als volgt kunnen zijn.

Jan Christian SMUTS (1870 - 1950)

Telg uit een Nederlands geslacht, dat in 1694 in VOC-dienst naar Kaap De Goede Hoop kwam. Veelzijdig Zuidafrikaans geleerde, generaal en staatsman; tijdens de Tweede Wereldoorlog was hij, na Roosevelt en Churchill, de belangrijkste politieke figuur bij de Westelijke Geallieerden. Na de oorlog concipieerde hij voor de Verenigde Naties het 'Handvest voor de Rechten van de Mens'.

Tussen 1912 en 1933 bewoog hij zich veel op filosofisch gebied; als hoofdwerken schreef hij toen 'An Inquiry into the Whole' (1912) en 'Holism and Evolution' (1926)³ Daarin wordt holisme omschreven als 'de ultieme activiteit die pulseert door alle andere activiteiten in het universum'. Zowel in het leven als in de wetenschap mogen delen van de werkelijkheid nooit geïsoleerd behandeld worden. 'Het universum bestaat uit dynamische creatieve gehelen, die naar nieuwere vormen van grotere perfectie streven, tot aan het ontstaan van ideale gehelen als Waarheid, Schoonheid en Goedheid'. Doelgerichtheid van de evolutie.

Pierre TEILHARD de CHARDIN (1881 - 1955)

Veelzijdig Frans geleerde: anthropogeneticus, geoloog, paleontoloog, theoloog. Bij zijn wetenschappelijke onderzoeken vormde zich bij hem geleidelijk een wereldbeeld, gericht op een allesomvattende synthese, waarin elk verschijnsel zijn juiste plaats zou krijgen. Werkelijkheid dus niet als een verzameling losse fragmenten (à la het postmodernisme), maar als een relationeel, organisch samenhangende eenheid. Deze conceptie, een soort fenomenologie van het kosmische, heeft hij neergelegd in zijn boek 'Le phénomène humain', geschreven tussen juni 1938 en juni 1940, aangevuld in 1947 en 1948. Daarin ontwikkelde hij

---

³ Smuts heeft de term '(w)holism(e)' - afgeleid van het Griekse woord ολοζ = geheel - bedacht en gemunt tot algemeen aanvaard begrip.

als persoonlijk getuigenis zijn synthesevisie, zijn 'zin voor de totaliteit': een in een bepaalde richting (**koers Ω**) evoluerend heelal als eenheid, waarin alles met alles in toenemende complexiteit verbonden raakt op een steeds hoger (bewust)-zijnsniveau. Een procestheologie: een stroom van elkaar beïnvloedende gebeurtenissen, een stroom met grote scheppende kracht en kwaliteit.

Reeds deze vluchtige hoofdlijnenverkenning van (de essentie van) het gedachtegoed van Smuts en Teilhard doet vermoeden, dat beiden een opvallend analoge totaalbenadering, een vergelijkbare 'holistische' visie hadden. Het opsporen van overeenkomsten en verschillen tussen beider visies vergt echter veel nader onderzoek van degene, die daarin geïnteresseerd is. Wie het gedachtegoed van grote denkers (in casu Smuts en Teilhard) wil uitdragen, dient zich niet te verliezen in hagiografieën, maar objectief-zinnvolle vergelijkingen tussen hun denkwerelden te maken.

Mogelijke mentale wisselwerking tussen Teilhard en Smuts kan plaats gehad hebben in algemene en in specifieke zin. In algemene zin vanwege de toenmalige tijdgeest, omdat de tijd, waarin zij leefden, blijkbaar rijp was voor synthesedenken. In specifieke zin lijkt eventuele kruisbestuiving van Teilhard en Smuts zich voltrokken te (moeten) hebben in de richting Smuts→Teilhard; niet omgekeerd, gezien het kwart eeuw tijdsverschil in de verschijningschronologie van hun hoofdwerken (Smuts 1912/1926 en Teilhard 1938/1948)

Tegen dit laatste pleit echter weer dat Teilhard zijn ideeën, verwoord in *Le phénomène humain*, reeds ontwikkeld schijnt te hebben in de jaren 1916 - 1926 (gelijktijdig met Smuts dus). Teilhard was onder meer 'fellow' van het Engelse 'Royal Anthropological Institute' en tijdens zijn laatste levensjaren in New York medewerker van de 'Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research'. In die Angelsaksische sfeer kan Teilhard kennis genomen hebben van Smuts' holismefilosofie en daaruit inspiratie hebben geput voor zijn eigen denkbeelden en oeuvre. Een ondubbelzinnig bewijs daarvan is echter pas te leveren, indien Teilhard zelf in één of meer van zijn geschriften Smuts' publicatie(s) en/of ideeën expliciet zou hebben aangehaald, al dan niet met instemming. Dit laatste nu lijkt een interessant onderzoeksonderwerp, in het bijzonder voor het Teilhard-topinstituut, de 'Fondation Teilhard de Chardin' te Parijs. Hoewel deze stichting aanvankelijk berichtte - *mirabile dictu* - vooralsnog geen aanwijzingen te kunnen vinden voor contacten tussen Teilhard en Smuts, is uit latere informatie van de stichting gebleken, dat Smuts en Teilhard elkaar wel degelijk bekend waren, althans na de Tweede Wereldoorlog.

Wat de ontwikkeling van gedachten inzake integralisme versus incrementalisme in de tweede helft van de 20e eeuw betreft (na het overlijden van Smuts en Teilhard de Chardin) verdient in dit verband het volgende nog aantekening:

- Tijdens de tweede eeuwheft heeft het holistisch gedachtegoed, zoals dat is uitgedragen door Smuts en Teilhard, naast waardering ook veel kritiek ondervonden in de geest van typeringen zoals: 'een spiritueel-filosofische hutsput waarin alles met alles samenhangt', 'gewauwel, maar veelzeggend gewauwel', 'het zich in mysteries en esoterie wentelen' en 'een kosmische knutsel- en knuffelcultuur voor moderne individualisten als een eigentijdse geruststellings-industrie'⁴. Toch is het holisme (weer) opgepakt, niet (zozeer) vanuit kerken en/of α -wetenschappen, maar - let wel - paradoxalerwijze juist vanuit β -wetenschappen met hun strenge logica ('crisp logic'): 'From physics to metaphysics'. In het bijzonder in astronomie en kernfysica tekenen zich invloedrijke stromingen af, gericht op één alles omvattende, overkoepelende 'Theorie van Alles'. Zo'n universele 'Great Unifying Theory' zou "alle natuurwetten verenigen tot één enkele stelling, waaruit de onvermijdelijkheid volgt van alles wat was, is en komen zal" om de woorden aan te halen van één van de coryfeeën van deze stromingen, J.D. Barrow, in zijn boek 'Theorieën over Alles; zoektocht naar de alles omvattende waarheid' (1992):

$$\alpha + \beta = \gamma$$

Wat het Nederlandse taalgebied betreft valt onder meer te noemen de kleinzoon van de staatsman 'vader' Willem Drees, W.B. Drees, één van de weinige Nederlanders - zo niet de enige - die gedoctoreerd zijn zowel in de natuurwetenschappen als in de theologie. In zijn proefschrift *Beyond the Big Bang* ('Heelal, Mens en God; vragen en gedachten', 1989) verdedigt hij als een soort Nederlandse Teilhard de Chardin (die hij ook expliciet noemt) de holistische stelling, dat de inzichten uit de natuurwetenschappelijke discipline wel degelijk van pas kunnen komen in de theologische discipline. Voorwaarde voor deze kruisbestuiving is, dat de theologie de taal van natuurwetenschappen in haar eigen terminologie moet verwerken om in deze tijd nog relevant te zijn.

- Holistische denkbepelden worden onder meer gekenmerkt door gedachten over zichzelf organiserende hiërarchieën van toenemende complexiteit op steeds hogere (bewust)zijnsniveaus. De indrukwekkende voor(ui)tgang van wetenschappen in de tweede helft van de 20e eeuw legt een steeds grotere nadruk op het verschijnsel 'complexiteit'. Vanuit Angelsaksische hoek pleit men zelfs voor een aparte 'complexiteitswetenschap', die men als *de* wetenschap van de 21e eeuw bestempelt. Maar deze complexiteitswetenschap wil vèrder kijken dan complexiteit. Wetenschappen hebben ons in de afgelopen decennia doen zien, dat uit relatief eenvoudige processuele beginvoorwaarden duizelingwekkend ingewikkelde (vervolg)situaties kunnen ontstaan. De daarop gerichte theorie van de niet-lineaire complexe dynamische systemen (in de wandeling chaostheorie genaamd,

---

⁴ Aan deze kritiek wijdde bijvoorbeeld M.Korzec een twistschrift onder de titel *De kitsch van het holisme* (Utrecht 1986)

doch beter aan te duiden als zelfordeningstheorie) kan nu goed verklaren dat uit eenvoud complexiteit ontstaat, en ook hoe en waarom. Maar nog verder reikt de vraag: Hoe ontstaat (zoals wij in de praktijk zien) dan weer eenvoud uit die adembenemende complexiteit?

De nieuwste gedachtegangen van de complexiteitswetenschap lopen procesmatig dus van eenvoud naar complexiteit (als vanouds) en vandaaruit {dat is het novum van spiegelbeeldige wisselwerking} van complexiteit weer naar 'simplexiteit' (aldus genaamd ter onderscheiding van 'eenvoud' uit het beginstadium) Deze gedachtegangen met bijbehorende praktijkrecepturen zijn theoretisch en praktisch van belang; praktisch bijvoorbeeld bij (overheids)beleidsmatig handelen, waarbij in de complexiteit van bijzonder ingewikkelde besluitvormingssituaties toch simpele, heldere 'go-/no-go'-beslissingen moeten worden genomen.

Kortom: Holistische denkstof te over!

Nike Böck stuurde ons het volgende waar gebeurde verhaal, dat zij las in prof. dr.A.Portmann: "Teilhard... Reisbrieven 1923-1955".

"Vanuit Obock wordt een kleine expeditie naar Harrar en het Abessijnse Bergland ondernomen. Henri de Montfreid vertelt het fraaie verhaal, dat Teilhard de Chardin met zijn reisgenoten onderweg in het wankele treintje dat Djiboeti met het hoogland verbindt, bij het zien van een mooie geologische ontsluiting uitriep: "Wat jammer dat we de trein hier niet kunnen laten stoppen! Dat zouden we toch even moeten bekijken!" Waarop het treintje gehoozaam uit de rails reed en de geoloog alle gelegenheid gaf de rotswand nader te onderzoeken. Na vijf uur vertraging ging het treintje verder. Zijn reisgenoten verzochten Teilhard dringend die dag geen wonderen meer te verrichten."

BEWUST LEVEN IN HET HEELAL, ABNORMAAL OF GEWOON?

Aad Fokker

Het interdisciplinaire specialisme dat bekend staat als bio-astronomie houdt zich bezig met de vraag of er buiten de Aarde vormen van leven voorkomen en met de omstandigheden waaronder 'leven' kan ontstaan. Naar analogie van het leven op Aarde mag je aannemen dat de aanwezigheid van een planetenstelsel een noodzakelijke (maar lang geen voldoende!) voorwaarde is voor het ontstaan van enigerlei vorm van leven. Onze verwachting dat er talrijke planetenstelsels in het heelal voorkomen zal vermoedelijk binnen niet te lange tijd door waarnemingen bevestigd worden.

Of zich in zo'n geïdentificeerd planetenstelsel een planeet bevindt waarop leven tot ontwikkeling is gekomen, laat zich slechts gissen. De kans dat er in een willekeurig planetenstelsel intelligent leven voorkomt, is nog weer veel en veel kleiner. Wel zijn de mogelijkheden voor detectie van intelligent leven, gesteld dat het binnen niet te grote afstand van ons vandaan voorkomt (enkele tientallen lichtjaren?) relatief gunstig. Vooral als die intelligentie het in de ontwikkeling van zoiets als techniek verder gebracht heeft dan de mensheid, mogen we verwachten intelligibele signalen van zo'n beschaving te zullen opvangen. Wij zijn in het bijzonder met onze radiotelescopen goed in staat om heel zwakke radiofrequente signalen te detecteren. Er is dan ook een internationaal gecoördineerd project gaande, de "Search for Extra-Terrestrial Intelligence" (SETI), waarover in het congres in Val Cenis gerapporteerd werd (zie Sky & Telescope, Febr. '88, blz. 141). Het lag in de bedoeling om SETI vanaf 1992 met nog weer meer uitgebreide en geraffineerde middelen ter hand te nemen.

Hoe groot de kans van slagen van SETI is durft niemand te zeggen. Als er ooit intelligente signalen van een hoogontwikkelde buitenaardse beschaving gedetecteerd zullen worden, kan die ontdekking nog heel lang op zich laten wachten. We kunnen er alleen dit van zeggen: de kans is niet gelijk aan nul. De eventuele ontdekking van het voorkomen van buitenaardse intelligibele signalen zal een ongelofelijk opwindende aangelegenheid zijn. Men is al bezig afspraken te maken over de te volgen procedure als zo'n ontdekking zal worden gedaan: hoe de echtheid van die signalen zal worden geverifieerd en hoe het grote nieuws aan het wereldpubliek zal worden meegedeeld. En ook: hoe te vermijden dat er geharrewar ontstaat over de vraag wie, of welk team het voor het eerst gevonden heeft. Afgezien nu van de kans op dat verhoopte succes en van de technische en astronomische details rondom SETI, is er alle reden om over de mogelijkheid van het voorkomen van buitenaardse intelligentie na te denken. Ik wil een gedachtegang daarover aan U voorleggen.

Biogenese, een contingent gebeuren

Ons empirisch materiaal is zeer gering: we kennen maar één voorbeeld van intelligentie, en dat treffen we aan bij de mens. Met intelligentie bedoel ik het vermogen tot nadenken en doelbewust handelen. In deze zin beschikken de dieren dus niet over intelligentie. In het licht van wat we over de andere planeten van ons zonnestelsel en over het ontstaan van ons zonnestelsel weten en begrijpen, is het dankzij een gunstige combinatie van allerlei factoren toevallig zó gelopen, dat er op Aarde (intelligent) leven ontstaan is. Onder ietwat andere omstandigheden had dit even goed niet kunnen gebeuren en waren alle planeten levenloos gebleven. Met een deftig woord: de biogenese (en à fortiori de antropogenese) is een contingent gebeuren geweest, d.w.z. iets dat niet noodzakelijk zó in z'n werk had hoeven gaan. Nu kunnen we ervan uitgaan dat, als er al in sommige andere zonnestelsels leven voorkomt, het ontstaan daarvan al evenzeer het karakter van contingentie draagt. Verder is onze kennis omtrent de historie van het heelal solide genoeg om vast te stellen dat de omstandigheden gedurende enkele miljarden jaren na het optreden van de oerknal (de 'big bang') zo waren dat de mogelijkheid tot het ontstaan van levensverschijnselen volstrekt uitgesloten was.

Het had niet hoeven te gebeuren

Nu doet zich deze wereldbeschouwelijke vraag voor: Maakt het voor de hoedanigheid van het heelal eigenlijk iets uit, of er al dan niet in een verborgen 'nisje' van het heelal (intelligent) leven ontstaat? Ons voorstellingsvermogen heeft er geen moeite mee zich een heelal voor te stellen waarin nergens enigerlei vorm van leven voorkomt. Met de Aarde had het 'voor hetzelfde geld' anders kunnen uitpakken en astrofysisch gesproken had er helemaal geen leven hoeven te ontstaan. Ik zeg dit op een beetje een gekke manier graag zo: De meest briljante en geniale astrofysicus had, als hij/zij, zeg 2 miljard jaren na de oerknal het universum had bestudeerd, geen enkele aanleiding gehad om het optreden van zoiets als leven te zien aankomen, laat staan intelligent leven. Voor de diverse astrofysische processen en voor de structuur van het heelal maakt het inderdaad niets uit of er hier of daar wat leven voorkomt. De astrofysica houdt zich uitsluitend bezig met de onbezielde procesmatige fysische processen die zich in het heelal voltrekken. Zij onthult ons een fascinerend schouwspel, dat door de populair-wetenschappelijke literatuur voor leken toegankelijk gemaakt wordt.

Wat heeft de astrofysica ons te zeggen?

Maar in de sterrenkundige (populaire) tijdschriften wordt doorgaans niet ingegaan op de betekenis van al die wetenswaardigheden voor onze subjectieve belevingswereld. Hoe verwerken we de kennis die we hebben van sterevolutie, van interstellaire materie, van quasars enz. enz.? Natuurlijk is er het gevoel van onze eigen kleinheid ten opzichte van dat alles en is er verbazing over het feit dat we dat allemaal te weten zijn gekomen. Als we echter wat dieper tot ons laten doordringen wat de astrofysica ons leert over al die processen die zich in het heelal afspelen, dan komt de vraag op van het waartoe van dat alles en de vraag

wat erachter steekt. De astrofysica informeert ons uitsluitend over processen die zich blindelings, wetmatig voltrekken. In z'n grilligheid en gevarieerdheid wel boeiend, maar volstrekt onverschillig. Naar analogie kennen we op Aarde processen als aardbevingen, tropische cyclonen, vulkanische uitbarstingen e.d. die zich onvoorspelbaar en onstuitbaar voltrekken, meestal rampspoed brengend voor de mensen die de pech hebben daar nu juist op dat moment te vertoeven.

Interessant, wat wel en wat niet

Vanuit deze optiek bezien is er reden voor ons mensen om ons verdwaald en vreemd te voelen in een onbarmhartig heelal. Zoals een aardbeving op zichzelf niet interessant is, zo is er ook niets interessants aan bijvoorbeeld een supernova-uitbarsting. Gegeven de natuurwetten, de hoedanigheid van de elementaire deeltjes en de grootte van de natuurconstanten, moeten zulke supernova-uitbarstingen wel optreden, en als dat dan ook inderdaad gebeurt is dat in zekere zin niks bijzonders. Het zou kunnen zijn, en in het verleden is dat misschien wel eens gebeurd, dat er ooit in de nabijheid van de zon een supernova zal uitbarsten. Voor het leven op Aarde zou dat katastrofaal kunnen zijn. Een andere catastrofe, die waarschijnlijk ooit zal plaatsgrijpen, is de inslag van een planetoïde of een komeetkern, met een diameter van 5 à 10 km. Hoogstwaarschijnlijk heeft zo' n ramp zo' n 65 miljoen jaren geleden een einde gemaakt aan de aanwezigheid van de dinosaurus en andere reptielen op aarde. Maar er is geen instantie in het heelal die zich daarover zal bekreunen....

Astronomen en zij die zich voor sterrenkunde interesseren vinden het machtig interessant als er een supernova opvlamt, zoals dat in 1987 in de grote Magelhaense wolk gebeurde. Het wordt interessant gevonden omdat we met de moderne waarneemtechnieken die ons thans ter beschikking staan nog weer veel meer en betere gegevens over het supernova-fenomeen verkregen hebben, waardoor ons inzicht daarin aanmerkelijk verdiept wordt. We moeten ons echter realiseren (en dat is een stukje filosofie) dat de supernova 1987-a niet in zichzelf interessant is, maar dat het interessante ervan hierin schuilt dat het intelligente wezen, dat de mens is, aan de hand van dit toevallig optredende geval nog weer beter de aard van het supernovaverschijnsel leert begrijpen. Dat is interessant omdat het niet voor de hand lag, omdat, uit het oogpunt van onze natuurwetenschap, zo'n intelligent wezen eigenlijk helemaal niet tot aanzijn had hoeven komen.

Zo kom ik tot de constatering (die astronomen en sterrenkundig geïnteresseerden als ketterij in de oren zal klinken) dat het Universum, met alles wat zich daarin afspeelt, zoals en voorzover de astrofysica ons dat leert kennen, feitelijk niet interessant is!

De mens als beoordelende instantie

Ook hierbij moeten we enigszins filosofisch te werk gaan en opmerken dat 'interessant' een kwalificatie is die wij mensen ergens aan hechten. Toen er nog geen mensen waren (en dat was kosmisch gesproken tot nog maar heel kort geleden het geval), was het heelal er precies eender aan toe als nu. Het enige verschil met nu is, dat er toen nog geen intelligentie (althans op Aarde) was die het oordeel 'interessant' of 'niet interessant' kon vellen. Als we, zoals gezegd, ons een heelal kunnen voorstellen waarin nergens (intelligent) leven voorkomt en waarin ook de mogelijkheid tot het ontstaan van intelligent leven niet voorhanden is, dan moeten we feitelijk wel over zulk een heelal het oordeel 'niet interessant' uitspreken. Want dan ligt er in zo'n heelal geen enkele zin besloten, zo'n heelal is 'nergens goed voor', in wezen is het geen 'verrassend' heelal.

Een argument

Nu is het in werkelijkheid zo, dat er op minstens één plekje in het heelal, sinds nog maar zeer kort, een intelligentie ontstaan is. En sinds nog weer veel kortere tijd is die intelligentie te weten gekomen in wat voor soort universum zij zich bevindt. In het kader van mijn redenering mogen we zeggen dat op grond dáárvan (de verschijning van de mens als intelligent wezen) het heelal wel degelijk 'interessant' is. Dat klinkt erg antropocentrisch-pedant: dat het heelal z'n 'interessantheid' zou ontlenen aan het feit dat wij mensen met intelligentie begiftigd zijn. Zo kan het ook feitelijk niet zijn, want zoals gezegd: ten eerste had de Aarde onder ietwat andere omstandigheden van leven verschoond kunnen blijven en ten tweede had de biologische evolutie geen aanleiding hoeven geven tot het ontstaan van de 'homo sapiens'. Nu is het een onaannemelijke gedachte dat de interessantheid van het heelal zou afhangen van een zo toevallig gebeuren als de menswording op het planeetje Aarde. Aangezien echter dat onwaarschijnlijke nu eenmaal plaatsgevonden heeft (die intelligentie *is* er) mogen we dat als indicatie ervan opvatten dat het heelal inderdaad interessant *is*. Maar ons denken postuleert dan meteen dat die interessantheid niet afhankelijk kan zijn van het contingente gebeuren van het ontstaan van intelligentie op Aarde, maar dat het heelal *fundamenteel* interessant is. En dat impliceert dat de mogelijkheid van het ontstaan van intelligenties (van uiteenlopende aard, onze verbeeldingskracht ver te boven gaand) van het begin af aan om zo te zeggen 'ingebakken' zat in de gesteldheid van het Universum.

Het argument is dus, samengevat, dit:

Met ons beoordelend geestelijk-intelligent vermogen postuleren wij dat het Universum een interessant Universum is, dat wil zeggen de hoedanigheid van het Universum is van dien aard dat er vroeg of laat onherroepelijk intelligentie zou verschijnen. Aangezien de verschijning van intelligentie hier op Aarde een contingent voorval is, impliceert dit dat op andere plekken in het Universum vormen van intelligentie tot ontwikkeling zijn gekomen en/of nog tot ontwikkeling zullen komen.

Een antropisch principe

Deze twee cursief geplaatste zinnen wil ik bij U introduceren als het *antropisch principe van de tweede soort*. Dat vergt enige toelichting.

In de literatuur is sinds enige tijd het zgn. antropisch principe in zwang. Dat principe is gebaseerd op de overweging dat wij mensen (en dieren) er op de Aarde nu eenmaal zijn. Dat feit op zichzelf legt tamelijk nauwe restricties op aan de mogelijke waarden van de diverse natuurconstanten, inclusief de massaverhouding proton/electron. Met andere woorden: als die waarden een beetje anders zouden zijn uitgevallen, had alles zich in het heelal zo afgespeeld dat de ons bekende aardse levensvormen überhaupt niet hadden kunnen bestaan. Het antropisch principe luidt nu als volgt: "Omdat wij mensen er zijn moeten de natuurconstanten zijn zoals ze zijn en moeten de elementaire deeltjes de eigenschappen hebben die ze hebben. Het had niet anders gekund." (zie hiervoor bijv. "Cosmic coincidences" door J. Gribbin en M. Rees, Bantam books 1989.)

Omdat in de gecursiveerde stelling over het voorkomen van intelligenties elders in het heelal het argument eveneens z'n uitgangspunt vindt in het fenomeen 'mens' (homo sapiens), in het bijzonder in het feit dat de mens met een beoordelende intelligentie is toegerust, meen ik deze stelling als antropisch principe van de tweede soort te mogen introduceren (waarbij het oorspronkelijke antropisch principe als 'van de eerste soort' kan worden aangemerkt.)

Een tegenwerping

Nu zoudt U zich kunnen verzetten tegen de aanmatigende manier waarop het antropisch principe van de tweede soort een postulaat oplegt aan het hele universum. Het komt er feitelijk opneer dat aangezien wij vinden dat het universum pas interessant wordt als er intelligenties zoals die van de mens in voorkomen, het dan ook maar zó moet zijn dat het hele heelal erop aangelegd is om zulke intelligenties voort te brengen. Tegen deze begrijpelijke tegenwerping wil ik inbrengen dat wij onze geestelijke vermogens bepaald niet laag hoeven aan te slaan. Ik wil daarbij wijzen op het opmerkelijke gegeven dat het vooral dankzij ons vermogen tot wiskundig denken is, dat wij de natuurwetten hebben kunnen formuleren en de berekeningen hebben kunnen maken waarmee wij deugdelijke verklaringen gevonden hebben van talrijke astrofysische verschijnselen (al is er ook nog veel onverklaard). Dat is werkelijk fantastisch. Het toont aan dat onze geestelijk-intellectuele vermogens aansluiting vinden bij de fysische gesteldheid van het heelal. Uitgaande van dit gegeven mogen we, dunkt me, vertrouwen erin stellen dat wij de plank niet mislaan, als we logisch-verstandelijk redenerend aan het ganse heelal een postulaat opleggen.

Complexificatie

Het antropisch principe van de tweede soort impliceert dat er in het heelal een tendens tot de creatie van leven is.'ingebouwd'. Die tendens kunnen we opvatten als een neiging tot complexificatie in de moleculaire sfeer. Microgolflijn-emissies, die radio-astronomisch vooral in en nabij lichtende gasnevels worden gevonden, worden toegeschreven aan overgangen tussen energieniveaus van onder andere tamelijk ingewikkelde moleculen, waarvan er sommige verscheidene C-atomen bevatten. Het onderzoek naar zulke moleculen is het onderwerp van de astrochemie. We zouden met recht kunnen vermoeden dat onder gunstige omstandigheden macromoleculen kunnen worden gevormd van het soort als waarmee de biochemie zich bezighoudt (zoals aminozuren). Onder nog weer meer gunstige omstandigheden zouden er wellicht micro-organismen (bacteriën) gevormd kunnen worden. En vandaaruit openen zich perspectieven naar hogere vormen van leven....

Zulke processen onttrekken zich aan de waarnemings- en detectiemethoden van de astrofysica. Hoe uitgebreid en gedetailleerd het gegevensbestand van de astrofysica ook moge zijn en hoeveel processen deze wetenschap inzichtelijk gemaakt moge hebben, misschien heeft dit nog maar betrekking op een klein deel van de 'story' die zich in het heelal afspeelt, en dan nog wel op het minst interessante deel van die 'story'. Het lijkt erop dat het kosmisch gebeuren, naast de voor de astrofysica inzichtelijke 'agenda', nog een 'verborgen agenda' eropna houdt waarin het ontstaan van levensverschijnselen geprogrammeerd is.

Een vraag zonder antwoord

Nochtans moeten we vaststellen dat het heelal, grosso modo, buitengewoon levens- en in het bijzonder mensionvriendelijk is. Wij mensen bevinden ons als het ware op een arkje van Noach in een onstuimig woeste zee. We houden het erop dat er méér zulke arkjes zijn, hoogst sporadisch, extreem zeldzaam. Waarom is die zee zo woest, m.a.w.: valt er enige bedoeling of zin te onderkennen in al dat astrofysische geweld, in de extreme omstandigheden van temperatuur, druk, dichtheid, magnetische veldsterkten, energieconcentraties? Nogmaals: waar is dat eigenlijk 'goed' voor? We zullen er, denk ik, in moeten berusten dat er op deze vraag geen antwoord is. Het is nu eenmaal zoals het is...

Of wij nu een grote uitzondering in het heelal uitmaken of niet, voor ons gevoel zijn wij alleen en op onszelf teruggeworpen. Al beseffen we dat we het zo-zijn van de kosmos en van onszelf niet kunnen verklaren, we kunnen het niet laten om een houvast te zoeken, ons een voorstelling van zaken te vormen teneinde enigszins in het reine te komen met het raadsel van ons bestaan.

Een quasi-houvast

Zulk een houvast vinden velen in de godsdienst. Van heel nabij kennen we de rechtzinnige variant van het christendom. Volgens die variant wordt de Bijbel

opgevat als hèt gezaghebbende document waarin ons 'openbaring' wordt aangezegd: als uniek heilsfeit is het leven, sterven en opstaan van Jezus Christus de exclusieve bron des geloofs. Deze 'vleeswording' van het Woord is *de* centrale eenmalige gebeurtenis waarmee eens en vooral Gods bemoeienis met de wereld manifest geworden is. Dit was bijvoorbeeld het standpunt van de destijds welbekende ds J. Buskes in zijn polemieken met de vrijzinnige theoloog dr. A. de Wilde in *Woord en Dienst* (1957). Deze exclusieve opvatting valt natuurlijk niet te rijmen met de idee dat op tal van andere plaatsen in het heelal vormen van leven en mogelijk van ver gevorderde intelligenties voorkomen. Een dergelijk houvast past dan ook niet in het moderne levensbesef.

Is het kwaad universeel

Mèt de godsdiensten kunnen we overigens niet om de vraag heen naar de status van het *kwaad* in het kosmische bestel. Is er een gezichtspunt van waaruit we het kwaad, dat we als oorzaak van onnoemelijk veel lijden in zo ontstellende mate in het humanum aantreffen, kunnen duiden in het licht van de vermeende drang tot complexificatie die het heelal doortrekt? Zo vroeg bijvoorbeeld de katholieke natuurfilosoof A. van Melsen zich af of buitenaardse bewuste wezens eveneens een door kwaad, onkunde en onmacht getekende geschiedenis hebben.

Bij het afschatten van het aantal technisch hoogontwikkelde beschavingen in het heelal wordt mede in aanmerking genomen de kwestie, hoe lang zo'n beschaving kan blijven bestaan. Want het kan zijn dat zo'n beschaving binnen niet zeer lange tijd (enkele duizenden jaren?) door zelfvernietiging te gronde gaat. Dat is althans iets dat ten aanzien van de enige technische beschaving die wij kennen, namelijk het mensdom, helemaal niet ondenkbaar is.

Stel eens dat wat wij als *het kwaad* beschouwen zich ook elders in het heelal manifesteert (in wat voor gedaante ook). Dan is dat kwaad allicht op te vatten als een tendens die misschien onvermijdelijk, overal en telkens de kop opsteekt waar de evolutie in z'n complexificerende drang leidt tot een àl te geavanceerde creatuur. Het kwaad zou dan corresponderen met zoiets als het falen, de mislukking of de afbraak. Zoals gezegd, is er een 'kwade kans' dat de Aarde opnieuw door een planetoïde zal worden getroffen. Zelfdestructie van de mensheid is, op een andere meer navrante manier, ook een 'kwaad'. Zoiets mag je de mislukking noemen van iets dat in aanleg mooi en goed had kunnen zijn. Het kwaad is destructief.

Het kwaad als drang naar wanorde

In de stoffelijke wereld zijn er de tegengestelde tendensen van wanorde en orde. Denk maar aan de wanorde van een supernova-uitbarsting en de ordening van een zich evoluerende levenherbergende planeet. Nu weten we dat in onze hersenen materie (of 'stof') en geest op een nog volstrekt onbegrepen wijze met elkaar interageren. 'Geest' lijkt een soort van tegenhanger te zijn van 'stof'. In zijn boek

"Hersenen en Geest" (Swets & Zeltlinger, 1991) vat dr. H.J.Romijn stof en geest op als manifestaties van een submanifeste (diepere) zijnsorde. In deze visie zou er dan, naar analogie, ook in het geestelijke zich wellicht een antagonie afspelen tussen op 'orde' en op 'wanorde' gerichte tendensen. Wat wij in het humanum als 'het kwaad' signaleren zou dan een aspect zijn van wat op universeel-geestelijk niveau het equivalent van wanorde is.

En zo waag ik dan als hypothese te stellen dat ook elders in het heelal, waar er maar manifestaties van bewust of intelligent leven voorkomen, ook altijd zoiets als 'het kwaad' daarmee gepaard gaat. Is er dan geen definitieve overwinning op het kwaad te verwachten? Zoals christenen geloven dat Jezus over het kwaad heeft gezegevierd? Ik denk dat we niet moeten denken in termen van overwinning-nederlaag. Misschien dat hier op aarde het kwaad in z'n meest afgrijselijke uitspattingen kan worden beteugeld, maar ik denk niet dat het uitgebannen kan worden. Het 'goede' zal het kwaad niet kunnen elimineren, maar wèl zal het, in tegenstelling tot het kwaad, op de een of andere manier beklijven, 'de eeuwigheid be-erven'. Maar dit is een geloofsopvatting.

"Awe" als kern van onze religiositeit

In deze beschouwing gaat het om een van de meest intrigerende kwesties waarmee ons denken zich kan inlaten. We komen er niet uit, maar dat hoeft ons niet te spijten of te verontrusten. Wel kan de reflectie over deze afgrondelijke zaken ons nog weer vervullen met een besef van eerbied, ontzag en huiver, drie gemoedstoestanden die in het Engels zo treffend met "awe" worden samengevat. Beter dan ons vast te klampen aan een zelf-geconstrueerd houvast is het, om die 'awe' over ons heen te laten komen en vandaaruit een vermoeden of een geloof te koesteren dat er iets met ons aan de hand is, dat het ergens om gáát, ook al kunnen we dat niet objectiveren. Of we begrepen hebben dat het ergens om gáát, dat kunnen we alleen maar door de praxis van onze leefwijze laten blijken.

Teilhard de Chardin en buitenaards leven

Sjoerd L. Bonting

In mijn bijdrage 'Theologische beschouwing over buitenaards leven' in *GAMMA* jrg.4 nr.6, oktober 1997, heb ik Teilhard de Chardin onrecht aangedaan door hem te noemen onder prominente 20ste-eeuwse theologen, die zich niet over dit onderwerp hebben uitgelaten. Onlangs vond ik echter een opstel van hem hierover in een verzamelwerkje¹ onder de titel 'A Sequel to the Problem of Human Origins: The Plurality of Inhabited Worlds' (blz. 229-236) met de vermelding: 'unpublished, New York, 5 June 1953' (dus kort voor zijn overlijden op 10 april 1955). Omdat dit opstel ook bij bewonderaars van Teilhard weinig bekend lijkt te zijn, laat ik hier een samenvatting volgen, waarin cursief een letterlijke weergave van de woorden van Teilhard.

Hij stelt voorop dat het evolutionaire ontstaan van de mens op aarde nu wel vaststaat en heeft dan drie stellingen op grond waarvan verwacht mag worden dat het proces zich ook elders zal hebben voorgedaan:

1. *Aan zichzelf overgelaten* vormt materie de grootst mogelijke moleculen, waaruit vervolgens op *natuurlijke en normale* wijze leven ontstaat.
2. Onder dezelfde condities ontwikkelt dit leven externe complexiteit en intern bewustzijn, m.a.w. de mens verschijnt (*onder speciaal gunstige omstandigheden*) als normale manifestatie van alle 'terminaal geëvolueerde' materie.
3. Er zijn miljoenen sterrenstelsels in de kosmos met materie van dezelfde samenstelling en dus dezelfde evolutie als ons melkwegstelsel.

Over ieder van deze stellingen zijn de experts het eens, zegt hij, maar door hun specialisatie voegen zij deze niet tezamen. Doet men dit wel, dan leidt dit tot de conclusie dat er *hoogstwaarschijnlijk* vele bewoonde werelden zijn. Met een gemiddelde van tenminste één per sterrenstelsel zullen er dan vele miljoenen menselijke rassen bestaan.

Hij stelt dan de vraag: "Hoe moet de theologie hierop reageren?" en noemt drie mogelijke reacties:

1. Alleen de aardse mens kent de erfzonde en heeft dus verlossing nodig.
2. De erfzonde is universeel, maar de Incarnatie vond alleen op aarde plaats en de buitenaardse wezens werden hierover geïnformeerd.
3. Er bestaan geen buitenaardse wezens en er is dus geen theologisch probleem.

De eerste reactie is *wetenschappelijk absurd*, omdat mortaliteit (*de theologische index van de erfzonde*) niet afwezig kan zijn in die andere werelden. De tweede reactie is *belachelijk*: hoe zouden die miljoenen sterren op zeer grote afstanden kunnen worden *geïnformeerd*? De derde reactie is erg onverstandig, omdat het zo

---

¹ Pierre Teilhard de Chardin *Christianity and Evolution*, Harcourt Brace & Company, San Diego/ New York/London 1971, transl. René Hague, pbk., 255 pp. ISBN 0-15-61 77 40-4.

onwaarschijnlijk is. Het betekent bovendien dat de Kerk zich weer zou verschuilen achter het onverifieerbare om zijn dogma te beschermen.

Na aldus de drie reacties verworpen te hebben, stelt hij de vraag: Hoe kunnen we dit probleem op een waardige wijze oplossen? Hij krabbelt een beetje terug door te stellen dat hoe waarschijnlijk ook het bestaan van buitenaardse 'menschheden' is, er is geen zekerheid en die zullen we wel nooit krijgen door directe communicatie. We behoeven dus geen theologie van deze buitenaardse werelden op te stellen. Wel moeten we tenminste onze klassieke theologie openstellen voor de (positieve) mogelijkheid van hun bestaan. Daartoe moeten we onszelf, intellectueel en mystiek, vertrouwd maken met twee noties:

1. een kosmos die psychisch convergent is op zichzelf ten gevolge van het evolutieve proces van complexificatie-bewustzijn;
2. een Christus, geüniversaliseerd in zijn werken en opstanding.

Dan is onze fundamentele situatie onveranderd, wordt zelfs enorm veel belangrijker, omdat de miljoenen werelden de eerder gekende eenheid versterken en verheerlijken. Ongetwijfeld zullen we vele van onze theologische voorstellingen moeten herzien en flexibeler maken. Maar dit heeft weinig te betekenen, zolang we vasthouden aan het ene dogma, dat alle andere dogma's insluit: *Alle dingen hebben hun bestaan in Hem* (Col. 1:17). Er volgt dan een notitie van Teilhard: *J.M. hypothese. 'Een geChristificeerde menselijke noösfeer die zich geleidelijk uitstrekt over de wereld.'* Aantrekkelijk, maar in tegenspraak met de feiten: *miljoenen sterrenstelsels, nu bestaand, op onbereikbare afstanden: zelfs in lichtjaren overtreft hun afstand de menselijke levensduur! De enige oplossing ligt in de gecombineerde ideeën van de convergente kosmos en Christus als het centrum van de kosmos.*

Mijn commentaar

Ik vind dat de uitgever Teilhard weinig eer heeft bewezen door dit ongepubliceerde, verdere uitwerking behoevende opstel te publiceren. Dit in aanmerking nemend, en ook dat vele van onze huidige kosmologische en biologische inzichten in 1953 nog niet bekend waren, heb ik er toch veel kritiek op. Om te beginnen met Teilhards eerste stelling: materie *aan zichzelf overgelaten* ontwikkelt op *natuurlijke en normale wijze* grote moleculen (DNA, RNA, eiwit-ten) en leven. Teilhard verwaarloost echter de tweede hoofdwet van de thermo-dynamica. Alleen met behulp van zonne-energie, hydrothermale bronnen, kata-lytische werking van kleimineralen en bescherming van de producten onder water kunnen we ons de prebiotische evolutie voorstellen, en dan nog blijven er vele lacunes in ons inzicht, zoals het ontstaan van een replicatiesysteem.¹ De tweede stelling verwaarloost de grilligheid en contingentie van het evolutionaire proces: de twee miljard soorten die ontstonden, waarvan er twee miljoen over-bleven, waarvan één de mens is.² De derde stelling spreekt slechts over sterren-stelsels, niet over aardachtige planeten. Daarvoor bestonden in 1953 nog geen aanwijzingen; van de

nu op indirecte wijze aangetoonde tien extrasolaire plane-ten is er niet één die aardachtig is.³ Ik deel dan ook Teilhards conclusie niet, dat er *hoogstwaarschijnlijk miljoenen menselijke of mensachtige rassen zijn*, maar houdt het ontstaan van intelligent leven elders in de kosmos voor *mogelijk*.⁴

Vervolgens de drie mogelijke reacties van de theologie, genoemd door Teilhard. De eerste reactie (erfzonde beperkt tot aardse mens) noemt hij *wetenschappelijk absurd*. De natuurwetenschap kent echter geen erfzonde. Wel kan men stellen dat zonder mortaliteit geen evolutie van levende wezens kan optreden. Zijn kenschetsing van mortaliteit als *theologische index van de erfzonde* duidt op een literalistische interpretatie van Gen.3, die ik van Teilhard niet had verwacht. Ik zie dat anders.⁵ De tweede reactie noemt Teilhard belachelijk, terwijl ik die stelling juist onderschrijf en daarbij ook het informatieprobleem bespreek.⁴ Als het God mogelijk is ons en mensen over de gehele aarde 2000 j. na dato de betekenis te openbaren van incarnatie, dood en opstanding van Christus, dan zullen 100 lichtjaren geen belemmering voor hem zijn. De universaliteit van zonde heb ik in mijn artikel beargumenteerd op basis van de eerder door mij beschreven chaostheologie.⁶ Met zijn commentaar op de derde reactie kan ik instemmen.

Tenslotte de door Teilhard voorgestelde 'waardige' oplossing. Hij kon nog niet weten van het SETI-project, waarbij passief 'geluisterd' wordt naar signalen van buitenaardse wezens. Bovendien werd op de SETI-conferentie, Sydney, Australië, januari 1988 gesproken over boodschappen van ons naar zulke wezens als die door het SETI-project ontdekt zouden worden. Directe communicatie is dus niet geheel uitgesloten, ook al zullen boodschap en antwoord enkele generaties uiteenlopen. Met de twee noties en het slot van Teilhards artikel kan ik wel uit de voeten, maar ik vind het jammer dat hij niet is doorgegaan op het spoor van de tweede reactie over de universele zonde en de informatie over de heilsdaden van Christus.

Resumerend: het was interessant om te ontdekken dat Teilhard zich 55 jaar geleden met de theologische vragen rond buitenaards leven bezighield, maar ik ben van mening dat zijn onvoltooide artikel ons niet veel verder helpt bij het formuleren van een theologie van intelligente buitenaardse wezens.

1. Sjoerd L. Bonting, *Schepping en Evolutie: Poging tot Synthese*, Kok, Kampen 1996,² 1997, blz. 82-99
2. Sjoerd L. Bonting, l.c., blz. 100-127
3. Sjoerd L. Bonting, l.c., blz. 94-96
4. Sjoerd L. Bonting 'Theologische Beschouwing over Buitenaards Leven', *GAMMA*, jrg. 4, nr. 6, oktober 1997, blz. 19-24
5. Sjoerd L. Bonting, l.c. blz. 144
6. Sjoerd L. Bonting, 'Chaostheologie', *GAMMA*, jrg.4 nr.5, augustus 1997, blz. 42-49

Van staatsburger tot wereldburger

Sybout Jager

Sinds kort kan de geschiedenis van 15 miljard jaar evolutie worden geschreven. Een fascinerend verhaal waarin een creatieve ordenende macht, in godsdienstige termen een Godheid, de wijze waarop zij evolutie bestiert gedelegeerd heeft aan het individu, de individuele mens, het dier, de plant en aan de bouwsteentjes van materie.

Een recente natuurkundige theorie van de Franse kernfysicus Jean E. Charon maakt namelijk aannemelijk dat een ordenende macht van geestelijke aard de wetmatigheden die zij hanteert om evolutie mogelijk te maken, verankerd heeft in een van de twee elementaire deeltjes waaruit alle vormen van materie in de kosmos en daaruit alle levensvormen op planeten zoals de aarde zijn opgebouwd: het electron.

Tot nu toe hebben onze menselijke voorouders en onze voorgangers in de evolutie zich dan ook ontwikkeld gehoorgevend aan een innerlijke stem vanuit het samenwerkingsverband van electronen. Wij ervaren dat als 'vrlje' wil tot handelen.

Kan de mens, nu hij beschikt over deze kennis, zelf invloed uitoefenen op zijn ontwikkeling van staats- tot wereldburger? Dat is de vraag die ik aan de orde stel.

Het antwoord komt tevoorschijn uit de volgende samenvatting van 15 miljard jaar evolutie.

Twee onsterfelijk elementaire deeltjes, het electron en het nucleon, die bij de oerknal in de ruimte werden geslingerd, verzamelden zich in melkwegstelsels onder invloed van een alom werkzame tot de verste uithoeken van de kosmos reikende aantrekkingskracht: de zwaartekracht. Een kracht van niet-materiële en dus van geestelijke aard. Onder invloed van deze kracht vormden zich vervolgens sterren en planeten.

In het nucleaire inferno van sterren vormen zich in opeenvolgende generaties sterren, atoomkernen door fusie van nucleonen die melkwegstelsels voortdurend verrijken met steeds zwaardere atoomkernen.

In de kilte van interstellaire ruimten verbinden deze atoomkernen zich met electronen tot moleculen. De kernkracht en de electromagnetische kracht, werkzaam binnen het molecuul, houden deze verbinding in stand. Ook deze krachten zijn, net als de zwaartekracht, niet van materiële en dus van geestelijke aard.

Op planeten zoals de aarde vormt zich een biotoop waarin moleculen zich verbinden tot steeds complexere moleculen, zoals eiwit- en DNA-moleculen, opgebouwd uit respectievelijk miljoenen en miljarden electronen met bijbehorende kern van nucleonen.

Sommige van deze complexe moleculen krommen zich tot een bolletje, omgeven door een huid van vetmoleculen, dat in staat is voedselrijke moleculen op te nemen en te gebruiken voor stofwisseling en voortplanting. Voortplanting in de vorm van deling in twee identieke bolletjes, Deze bolletjes, cellen genoemd, zijn daarmee de eerste levensvorm.

In dit stadium van evolutie toont zich onmiskenbaar het creatieve gebruik van in een geheugen cumulatief opgeslagen ervaringen en het resultaat van wetmatigheden. Een bevestiging van Charons natuurkundige theorie.

Deze cellen zijn de bouwstenen waaruit in de oceanen en op de aardkorst alle levensvormen ontstaan.

Zo is de mens opgebouwd uit duizend miljard electronen met bijbehorende kern van nucleonen; in elk van de honderdduizend miljard cellen van zijn lichaam.

De chemische processen die dit materiële bouwsel tot leven brengen worden gestuurd door de wetmatigheden die evolutie beheersen en verankerd liggen in het samenwerkingsverband van de ontelbare electronen in ons lichaam. Degeneratie van organen maakt daar een einde aan. De mens sterft. Chemische processen, niet meer gestuurd vanuit de electronen, zorgen voor ontbinding van het dode lichaam. Electronen met het hoogste ervaringsniveau verlaten ons lichaam op zoek naar een nieuwe bestemming door zich te vestigen in een bevruchte eicel. Zo kunnen wij ons een aannemelijk beeld vormen van reïncarnatie.

Wij kunnen in deze samenvatting van 15 miljard jaar evolutie de volgende wetmatigheden onderkennen. In godsdienstige termen: wij weten nu hoe onze lieve Heer hemel en aarde bestiert.

Creativiteit

Creativiteit komt tevoorschijn in de waarneembare werkelijkheid van toenemende organisatie. De mens functioneert op een hogere trap van organisatie dan de cel waaruit hij is voortgekomen. De cel functioneert op een hogere trap van organisatie dan de moleculen waaruit zij is opgebouwd, enzovoort.

Samenwerking

Samenwerking komt tevoorschijn in het ontstaan van steeds complexere vormen van materie en daaruit van levensvormen. Vervolgens in de vorming van leefgemeenschappen, zoals oerwouden waarin planten en dieren van micro-organismen tot woudreuzen samenwerken in het dynamisch evenwicht van de

zogenaamde climaxfase. Verreweg de meeste dieren leven in kolonies die deze climaxfase hebben bereikt.

De mens leefde omstreeks 30.000 jaar lang in de climaxfase, als nomade in nomadenstammen. Omstreeks 10.000 jaar geleden begon zich bij de mens een hogere vorm van samenwerken af te tekenen, namelijk: integratie van samenlevingen.

Nomadenstammen vestigden zich in nederzettingen op vruchtbare gronden om te kunnen profiteren van een nieuwe economie in de voorziening van levensbehoeften, het kweken van voedsel. In nauwelijks 300 generaties zijn nomaden, met enkele tientallen personen samenlevend in nomadenstammen, geïntegreerd tot staatsburgers, met enkele miljoenen samenlevend in rivaliserende geordende Staten. Een indrukwekkend voorbeeld van de drang tot samenwerken die verankerd ligt in de bouwsteentjes van iedere mens.

Dit proces van integratie voltrekt zich in versnellend tempo op weg naar zijn climaxfase; wereldburgers met enkele miljarden samenlevend op onze aardbol.

Experimenteren

Op elk niveau van evolutie verdwijnen gevormde combinaties in materie en verdwijnen gevormde planten- en diersoorten ten gunste van meer levensvatbare.

Evolutie verloopt dus experimenteel. Onze lieve Heer gaat tastend te werk, maar twijfelt niet.

Competitie

De experimentele selectie gaat gepaard met competitie. Vreedzame competitie in samenlevingen die het dynamische evenwicht van de climaxfase hebben bereikt, zoals wij kunnen waarnemen in chimpanseekolonies. Soms meedogenloze competitie als dit dynamisch evenwicht van de climaxfase nog niet is bereikt, zoals wij ervaren in de huidige wereldsamenleving. Ook de voedselketen, waarin prachtige levensvormen in overmaat worden geboren als voedsel voor andere levensvormen, toont dat onze lieve Heer meedogenloze competitie niet schuwt.

Zelfherstellend vermogen

In leefgemeenschappen en in kosmische processen treden voortdurend verstoringen op. Bij ziekte van mensen, dieren en planten komen antistoffen in actie die de ziekteverwekker te lijf gaan.

Het zelfherstellend vermogen om verstoringen in leefgemeenschappen te herstellen, zetelt in sociaal gedrag. In bijvoorbeeld chimpanseekolonies treden voortdurend verstoringen op in het hiërarchisch evenwicht. Omdat chimpanseekolonies het dynamisch evenwicht van de climaxfase hebben bereikt, worden deze

verstoringen onmiddellijk gecorrigeerd in de gedaante van sociale controle, voordat zij uit de hand lopen.

In de menselijke samenleving, die het dynamisch evenwicht van haar climaxfase nog niet heeft bereikt, zijn revoluties en oorlogen uitingen van het zelfherstellend vermogen. Zodra de mens zijn climaxfase heeft bereikt, zal het zelfherstellend vermogen tevoorschijn komen in de vorm van sociale controle, net als bij chimpansees. Een voorbeeld van zelfherstellend vermogen in kosmische processen is de wijze waarop de biosfeer al drieëneenhalf miljard jaar in een dynamisch evenwicht wordt gehouden en daarmee leven op aarde mogelijk heeft gemaakt.

De samenstelling van de biosfeer wordt voortdurend ernstig verstoord door een aantal minerale kringlopen tussen magma, aardkorst, atmosfeer en de oceanen. Sinds kort weten wij dat het zelfherstellend vermogen zetelt in samenwerking tussen micro-organismen en mineralen. Zo wordt het CO₂gehalte van de atmosfeer bij een verstoring gecorrigeerd door een eencellig alge in het plankton van de oceanen met de lieflijke naam *Emiliana*. Na een explosieve groei, die op satellietfoto's te zien is als melkachtige wolken verbreed over de oceanen, verbindt het zich met het mineraal calcië, waardoor een kringloop ontstaat tussen het water van de oceaan en de atmosfeer die het evenwicht herstelt, waarna het alge terugkeert tot haar bescheiden plaatsje in het plankton.

Zonder een zelfherstellend vermogen zou evolutie niet tot ontwikkeling zijn gekomen.

De vorming van biotopen

Biotopen zijn voedingsbodems waarin selectief processen tot ontwikkeling komen. Zo zijn melkwegstelsels biotopen waarin sterren en planeten kunnen ontstaan. Sterren zijn biotopen waarin atoomkernen geboren kunnen worden uit nucleonen. Planeten zoals de aarde zijn biotopen waarin materie tot leven kan komen. De kans dat onze aarde de enige biotoop vormt is nul.

De biosfeer van onze aarde is een biotoop waarin het uitbundige leven waar wij getuige van zijn een rijke voedingsbodem vindt.

Op onze aarde zijn een groot aantal biotopen waarin deze verscheidenheid van levensvormen tot ontwikkeling kon komen. Als zo'n biotoop verandert, bijvoorbeeld door klimaatwijziging, verdwijnen soorten en komen nieuw soorten tot ontwikkeling.

Biotopen kunnen ook veranderen door menselijke activiteiten. De agrarische revolutie deed een biotoop ontstaan waarin integratie van menselijke samenlevingen tot ontwikkeling kon komen. De industriële revolutie deed een

biotoop ontstaan waarin de vrije-markteconomie een rijke voedingsbodem vond. De vrije-markteconomie vormde een biotoop waarin meedogenloze competitie tot ontwikkeling kon komen.

Met dit overzicht van de wijze waarop de ordenende macht, in godsdienstige termen een Godheid, hemel en aarde bestiert, kunnen wij de menselijke geschiedenis herschrijven.

De mens als product van evolutie

Toen de mens omstreeks 40.000 jaar geleden op het toneel verscheen, ontwikkelden zich in zijn hersenen de zone van Broka en de zone van Zernicke. Samen met vergroting van de herseninhoud beschikte de mens over het vermogen om taal te leren gebruiken voor communicatie. Met taal was de mens in staat om genuanceerd van gedachten te wisselen. Sommigen onderkenden het wonder van hun bestaan en van de opeenvolgende cycli - geboorte, ontwikkeling, voortplanting en sterven - van planten, dieren en van mensen.

Zij zullen beseft hebben dat wat zij zagen het werk moest zijn van een hogere macht, ook al was deze hogere macht niet in gematerialiseerde vorm waarneembaar. Zij konden hun verwondering met taal overbrengen. Uit de gedachtewisseling die daaruit voortkwam ontwikkelden zich vormen van cultuur zoals godsdienst, filosofie, wetenschap en kunst, maar ook de kunst van voedsel kweken die zou leiden tot de eerste stap van integratie van samenlevingen waarin de mens zich voortaan zou gaan ontwikkelen.

Deze nieuwe economie in de voorziening van levensbehoeften bracht nomadenstammen ertoe zich samen te vestigen in nederzettingen op vruchtbare gronden. De drijfveer van integratie komt hiermee tevoorschijn: de noodzaak van samenwerken om te kunnen profiteren van een nieuwe economie in de voorziening van levensbehoeften. Samenwerken, kennelijk een dominant kenmerk in de wetmatigheden die evolutie beheersen. Morele overwegingen spelen geen rol in evolutie. Het samengaan van nomadenstammen betekende een ernstige verstoring van het hiërarchisch evenwicht waarin zij gedurende 30.000 jaar hadden geleefd. Er ontstond, als gevolg van deze nieuwe economie, een tweedeling tussen beheerders van grond en vee enerzijds en de bevolking van de nederzettingen anderzijds. Een tweedeling die leidde tot meedogenloze competitie in de vorm van oorlog en geweld; vandaar de naam agrarische revolutie. Maar ook tot het in actie komen van het zelfherstellend vermogen in de vorm van verzet tegen de tweedeling. Na het uiteenvallen van de grote Rijken, zoals het Romeinse Rijk, als resultaat van het in actie komen van het zelfherstellend vermogen, begon integratie zich in de dertiende eeuw af te tekenen. Na de val van bijvoorbeeld het Romeinse Rijk zochten de overgebleven leefgemeenschappen samenwerking. Dat leidde tot de vorming van rivaliserende geordende Staten zoals wij die nu kennen.

In de achttiende eeuw was deze fase van integratie voltooid. Binnen de grenzen van deze Staten worden conflicten in vreedzame competitie beslecht.

Halverwege de vorige eeuw diende zich opnieuw een ingrijpende verandering aan in de voorziening van levensbehoeften, de industriële revolutie. Snel voortschrijdende wetenschappelijke en technische kennis maakten het mogelijk om levensbehoeften machinaal te vervaardigen. Net als na de agrarische revolutie vormde zich een biotoop waarin een tweedeling tot ontwikkeling kwam, nu tussen beheerders van de productiemiddelen, de geldstromen en de wereldrijdommen enerzijds, de bevolkingen anderzijds. De economische structuur waarin de producent de vrijheid kreeg om de machinaal vervaardigde stroom van nieuwe producten op de markt te brengen kreeg de naam van 'vrije-markteconomie', die de landen waar deze economie tot ontwikkeling kwam, de naam 'het rijke Westen' zou geven.

Net als na de agrarische revolutie ontstond een biotoop waarin meedogenloze competitie tot ontwikkeling kwam, maar ook het zelfherstellend vermogen.

Het begon in 1917 met de Russische revolutie als eerste vorm van georganiseerd verzet vanuit de arbeidersklasse, die als eerste de gevolgen aan den lijve ondervond. De rapporten "Grenzen aan de Groei" brachten aan het licht dat niet alleen de arbeidersklasse maar de gehele wereldbevolking het slachtoffer dreigt te worden.

De structurele fout in de vrije-markteconomie

Wat is de structurele fout in de vrije-markteconomie die onze toekomst in gevaar brengt?

Deze fout wordt steeds duidelijker zichtbaar in de ongebreidelde stroom van materiële begeerlijkheden die de vrije-markteconomie uitbraakt. Materiële begeerlijkheden die voor onze werkelijke levensbehoeften volstrekt overbodig zijn, onze aardse rijkdommen in versnellend tempo uitputten, het evenwicht van de biosfeer, waar het leven op aarde afhankelijk van is, acuut bedreigen en de lichamelijke en geestelijke volksgezondheid in gevaar brengen.

Een analyse van het Bruto Nationaal Product zal deze structurele fout in cijfers aan het licht brengen. In deze analyse worden alle producten die op de markt worden aangeboden getoetst aan de volgende drie objectieve criteria:

1. Het bedrijfskapitaal, de wereldrijdommen, moet beschikbaar blijven. Een economische wet die met voeten wordt getreden.
2. Het zelfherstellend vermogen van de biosfeer mag niet in gevaar worden gebracht. Overschrijding van de kritische grens die het evenwicht onomkeerbaar verstoort, is niet denkbeeldig.

3. Het zelfherstellend vermogen van de lichamelijke en geestelijke volksgezondheid mag niet worden aangetast. Dat gebeurt op grote schaal door een leefwijze die zich beperkt tot bevrediging met materiële begeerlijkheden.

Deze analyse zal aan het licht brengen dat de zogenaamde economische groei in landen waar de vrije-markteconomie politiek wordt omarmd, een fictie is. Het betreft namelijk groei van producten die de toets aan objectieve criteria niet kunnen doorstaan. Een schijneconomie waarin geld om deze producten te kopen veelal wordt verdiend met het maken ervan.

De westerse bevolkingen die geleidelijk gewend zijn geraakt aan een leefwijze die beheerst wordt door bevrediging met materiële begeerlijkheden die de vrije-markteconomie in versnellend tempo uitbraakt, beseft nog niet in voldoende mate dat deze leefwijze genot in plaats van geluk brengt en onafwendbaar tot ondergang zal leiden.

Het zelfherstellend vermogen dat in 1917 met de Russische revolutie, in de vorm van georganiseerd verzet tegen de vrije-markteconomie in actie kwam, is sedertdien wereldwijd in actie gekomen en neemt snel in kracht toe. Als gevolg daarvan vormt zich, ook in westerse landen waar de vrije-markteconomie het leven beheerst, een biotoop voor een nieuwe economie. Het onkruid van materiële begeerlijkheden dat deze voedingsbodem overwoekert, verhindert vooralsnog dat in de westerse landen een nieuwe economie kan ontkiemen.

Een analyse van de leefwijze in landen waar de vrije-markteconomie niet tot ontwikkeling is gekomen, brengt ons naar een biotoop zonder dit onkruid; de bakermat van georganiseerd verzet tegen de vrije-markteconomie, Rusland. Een samenvatting van de werkelijke geschiedenis na de Russische revolutie in 1917 maakt dat duidelijk. Een geschiedschrijving die in westerse landen verborgen wordt gehouden achter het vijandbeeld Rusland en vervangen is door een valse weergave van de gebeurtenissen. In de Russische revolutie openbaarde zich het zelfherstellend vermogen voor het eerst in georganiseerd verzet tegen de vrije-markteconomie.

Dit signaal werd door de westerse regeringen, die de vrije-markteconomie politiek vertegenwoordigen, onmiddellijk onderkend als een ernstige bedreiging daarvan. Zij vreesden terecht een uitbreiding van de Russische revolutie in Duitsland, het hart van Europa, waar na de eerste wereldoorlog een biotoop klaar lag.

In eigen land werden de westerse regeringen geconfronteerd met stakingen en betuigingen van instemming met dit verzet tegen de vrije-markteconomie vanuit intellectuele kringen. Stakingen werden met geweld onderdrukt. Sympathisanten werden door verklikkers opgespoord en maatschappelijk buiten spel gezet.

Roza Luxemburg en Carl Liebknecht, leiders van de Duitse arbeidersklasse, werden vermoord. Veertien westerse landen stuurden troepen naar Rusland om, zoals Churchill het formuleerde, "het lelijke kind in de wieg te smoren". Deze uiterst bloedige interventieoorlog van 1918 tot 1922 kon niet verhinderen dat de Russische revolutie zich consolideerde in de Sovjet-Unie.

Toen deze interventie-oorlog mislukte, financierden de westerse regeringen een wederopbouw van het in de eerste wereldoorlog verslagen Duitse leger met anderhalf miljard pond sterling. Dat de westerse landen zelf het slachtoffer werden van het wapen dat zij in Hitler-Duitsland lieten smeden tegen de Sovjet-Unie, was, zoals Churchill in zijn memoires schrijft, "een politieke blunder die leidde tot de meest onnodige oorlog". Toen ook de Duitse invasie van Rusland mislukte, grepen de westerse regeringen naar het kernwapen; ook tevergeefs.

Ondanks deze 70 jaar durende, niet aflatende agressie, ontwikkelde het feodale Rusland van de Tsaren zich in enkele tientallen jaren tot een hoogontwikkelde wereldmacht. Met perestroika kwam een einde aan de militaire agressie tegen de Sovjet-Unie. Dat betekende nog niet het einde van de vrije-markteconomie. Het vijandbeeld Rusland dat geschapen werd om 70 jaar agressie tegen Rusland te rechtvaardigen, verhindert de westerse regeringen nog steeds te onderkennen dat zij gefaald hebben en voortzetting van de vrije-markteconomie onafwendbaar zal leiden tot ondergang van de mensheid.

Deze op controleerbare feiten steunende ware geschiedenis van de menselijke ontwikkeling, geeft antwoord op de in het begin gestelde vraag: Kan de mens, anders dan zijn voorouders, zelf invloed uitoefenen op zijn verdere ontwikkeling? Het antwoord is ja. Namelijk door het kiezen van een regering die de voorwaarden schept die leiden tot een nieuwe economie die onze toekomst veilig stelt.

Het ziet er naar uit dat deze nieuwe economie zich vanuit Rusland zal verbreiden over de wereld.

Het UNO-plan van Pieter Kooistra biedt de mogelijkheid om een nieuwe economie geleidelijk in te voeren met een basisinkomen voor alle mensen waarvan alleen producten die voldoen aan de drie objectieve criteria kunnen worden gekocht.

Tot slot:

Oorlog vormt een biotoop waarin onmenselijk gedrag kan gedijen. Zo was er vreugde in de burelen van het Engelse 'Bomber Command' toen met 80 % brandbommen een geplande vuurstorm ontstond in Hamburg en Dresden, waarin duizenden burgers een afgrijpselijk dood vonden, en teleurstelling toen dat niet

lukte in Berlijn; met de conclusie dat aangeboren slechtheid niet de oorzaak is van onmenselijk gedrag. Ieder mens, zonder uitzondering kan komen tot moord.

De werkelijke oorzaak van oorlog vinden wij in economische dictatuur, zoals in de vrije-markteconomie.

Oorlog of vrede is een kwestie van kiezen tussen de vrije-markteconomie en een nieuwe economie waarin de bevolking, door middel van een vertegenwoordigend orgaan, het productpakket bepaalt dat op de markt wordt toegelaten.

Dit verhaal is ontleend aan mijn boek 'Wereld zonder Grenzen', waarvan een derde druk verscheen bij uitgeverij SERVO te Assen tegelijkertijd met een Russische uitgave bij NAUKA, uitgeverij verbonden aan de Academie voor Wetenschappen te Moskou.

Burton L. Mack - "Wie schreven het Nieuwe Testament werkelijk? Feiten, mythen, motieven." Uitg. Ankh Hermes, Deventer, 340 blzz. - prijs f 59,50 - vertaling: dr. Boudewijn Koole 1997 - oorspronkelijke titel: "Who wrote the New Testament - The Making of the Christian Myth." (1995)

Henk Hogeboom van Buggenum

Burton L. Mack werkt al dertig jaar als bijbelgeleerde en godsdiensthistoricus. Wat hem tot het schrijven van dit werk dreef is vooral zijn verbazing, de fascinerende vraag, hoe het kon gebeuren, dat de Bijbel al tweeduizend jaar zo bepalend is voor de Westerse cultuur, terwijl men er eigenlijk - ondanks de enorme investeringen aan energie en geld in bijbelstudies - zo weinig van weet. Het lijkt wel, zo zegt hij, alsof wij onze plaats in de geschiedenis innemen via verwijzingen naar een Bijbel, waarover niet is nagedacht. Indien de Bijbel zo belangrijk is voor de Westerse cultuur, is het dan niet vreemd dat we niet uitzoeken, waarom dat zo is?

Mack zal daarom in dit werk in eerste instantie een aantal misverstanden over de Bijbel wegnemen, zeggen wat de Bijbel beslist *niet* is. Voor velen, zeker jongeren, zal dit al een eye-opener zijn. Om te beginnen zijn de christelijke en de Hebreeuwse Bijbel *niet* dezelfde. En zelfs tussen de voornaamste tradities van het christendom stemmen de boeken, die in de diverse Bijbels zijn opgenomen, *niet* overeen. De protestantse Bijbel sluit bijvoorbeeld bepaalde boeken uit, die de rooms-katholieke en de Grieks-orthodoxe wel heeft opgenomen. Het is het Nieuwe Testament, dat de Bijbel maakt tot een christelijke Bijbel. Maar het Nieuwe Testament ontstond *niet* vanuit een kleine groep mensen rond Jezus, die een Kerk stichtte. Het ontstond ook *niet* als één geheel. De verschillende delen werden *niet* op één plaats geschreven, *niet* in één kort tijdbestek. Nee, vanaf twintig jaar na de dood van Jezus, vanaf ± 50 tot 150 n.Chr. werden zij op schrift gesteld. En zeker *niet* definitief. Er werd later door anderen vaak aan gesleuteld. De schrijvers hadden ook *niet* een fundamenteel zelfde christelijke overtuiging. En hun naam stond meestal *niet* op of onder hun werk. Zo is het evangelie van Markus *niet* van Markus en dat van Lukas *niet* van Lukas. De Handelingen van de Apostelen zijn *niet* geschreven door apostelen; ze stammen net als twee 'Brieven van Petrus' uit de tweede eeuw. De werken werden ook *niet* geschreven met de bedoeling er later de Bijbel voor de christenen van te maken. De meeste schrijvers kenden elkaar *niet* en heel vaak ook *niet* elkaars werk. Ze stammen uit verschillende groepen met ieder zijn eigen geschiedenis, opvatting, houding, etnische samenstelling. De Bijbel die later uit de geschriften van deze vroegchristelijke tijd werd samengesteld omvat ook *niet* alle geschriften uit die tijd, maar slechts een speciale selectie. Deze werd pas in de vierde eeuw (± 325 n.Chr.) op verzoek van de Romeinse keizer Constantijn samengesteld. Radicale of gnostische christenen zagen zich er *niet* in terug.

Het boek van Burton L. Mack is een geslaagde poging om de geschiedenis van de vroegchristelijke cultuur en literatuur te laten herleven. Hij bespreekt elk geschrift

van het Nieuwe Testament vanuit de Grieks-Romeinse tijd, waarin het ontstond. In de smeltkroes van volkeren barstte het van de spanningen, conflicten en experimenten tot verandering van bestaande verhoudingen. In dat opzicht is die tijd vergelijkbaar met de onze. De figuur van Jezus bood kennelijk voor velen een aantrekkelijke alternatief voor bepaalde joodse praktijken. Van Jezus weten we echter zo weinig, dat een biografie over hem schrijven *niet* mogelijk is. In de evangeliën wordt *zijn* levensverhaal dan ook *niet* verteld. Uit leringen van bewegingen die in zijn naam begonnen kunnen we opmaken, dat hij een soort intellectueel was, wiens onderricht bol stond van scherpzinnige inzichten en ideeën. Hij was *geen* stelselmatig systemen bouwend denker, die filosofieën of theologieën formuleert, schiep *geen* maatschappelijk programma dat anderen zouden kunnen volgen of een religie die anderen uitnodigde hem als god te zien. Zijn leringen zijn eigenlijk een verzameling kernachtige aforismen, die het hart raken van ethische vraagstukken. Geniaal vanwege de speelse uitdaging erin om een levensstijl aan te nemen die haaks stond op de bestaande en vanwege de aanduiding van dit alternatief met het 'koninkrijk van God'. Jezus was de vonk die velen ontvlamde. Zij bespraken zijn leringen. Ze werkten ze op hun manier uit. En, wat in een hellenistische schooltraditie normaal was, deden ook zij: ze gaven hun school en de producten eruit de naam van de leraar die hen inspireerde. "Het christendom werd niet geboren uit een onbevleete ontvangenis - het was het product van myriaden momenten van intellectuele arbeid en uitvoerig bediscussieerde sociale afspraken door hen die in het experiment investeerden" (blz. 51).

Iedere groep schiep Jezus naar het beeld, waarmee men school wilde maken. In de ene school ontstond zo een Spreukenverzameling Q, in een andere het Thomas-evangelie, weer een andere bracht een verzameling wonderverhalen voort. In het evangelie, dat later de naam van Markus, Mattheüs en Lukas kreeg, werd van deze geschriften gebruik gemaakt. Geen vroege 'Jezusgroep' dacht over Jezus als de Christus of over zichzelf als de christelijke kerk.

Via kaarten achter in het boek kunnen we de Jezusbeweging volgen. Ze begon in Noord-Syrië (Antiochië) en verbreidde zich door Klein-Azië tot in Griekenland. Daarbij onderging ze een verandering. Niet langer stond de 'school', het onderricht centraal. De aandacht verlegde zich naar Jezus' dood enerzijds en naar de bijeenkomst met zang, gebed en lofprijzingen anderzijds, naar een cultus dus. We weten over deze cultus vanuit authentieke brieven van Paulus aan de Galaten en de Corinthiërs. De ommezwaai wordt verklaard door de behoefte aan legitimatie tegenover de joden van het streven naar maatschappijverandering. Wie was die Jezus wel, dat men vanuit zijn naam daarop kon aansturen? Zijn gezag diende versterkt te worden. Zo iets doe je het best door geijkte methoden te gebruiken. De dood als martelaar gaf o.a. iemand van oudsher gezag. In de joodse geschiedenis waren de Makkabeeën daarvan een goed voorbeeld. Dus werd onder meer rond het martelaarschap voor Jezus een mythe uitgewerkt als middel om met de groep serieus te worden genomen. Jezus heette daarin sindsdien de Christus, d.i. de

Gezalfde, een vertaling van masjjeach (messias), en God zelf werd bij zijn dood betrokken door hem daaruit te laten opstaan. In vroeg-joodse teksten verwijst 'zonde' naar gedrag dat niet in overeenstemming is met de Tora, en zo konden 'niet-joden' als klasse 'zondaars' genoemd worden. In I Corinthiërs 15:1-3 staat dan ook 'dat Christus stierf voor onze zonden'.

We zien hier een proces zich herhalen in de culturele groepsvorming, zoals Teilhard de Chardin dat schildert voor de biologische soortenvorming. Een bewustzijnsartikel (de vonk Jezus) trekt andere aan, er ontstaan elementaire groepen, die zich om te overleven steeds moeten aanpassen aan andere omstandigheden. Ze worden daarbij complexer naarmate ze groter, zichtbaarder worden, op meer weerstand stuiten. De gedachte achter de nu gevormde mythe was: Als God zelf 'niet-joden' rechtvaardigt, kunnen die toch zeker in de gemeenschap worden aanvaard, als mensen die het 'koninkrijk Gods' nastreven.

In deze mythe is de kruisiging nog niet aangekleed met politiek-maatschappelijke omstandigheden. Dat gebeurde pas na de verwoesting van de tempel in 70 n.Chr. in het evangelie, dat toen onder Markus' naam werd uitgebracht. Wel maakt de Christus-hymne - een genre uit de lofprijzingspoëzie van die tijd - aanspraak op de opperheerschappij van Jezus Christus over alle volkeren. Zoals de god Isis in Egypte 'heer van elk land' werd genoemd, zo wordt Jezus Christus hierin de Heer genoemd die afdaald naar de mensen en opklimt ten hemel. Hij wordt daardoor de Heer van het Universum, krijgt kosmische betekenis, staat boven de Romeinse keizer en is even hoog verheven als de God van Israël.

Paulus opvatting als jood van Israël als het volk Gods werd plotseling veel groter doordat het zowel joden als niet-joden in de ene grootse familie van God kon omvatten. Hij schreef erover als over een Openbaring en een Roeping, al was het dan niet zoals het 80 jaar later in de Handelingen der Apostelen (22:6-11) heette "het verblindend licht dat Paulus terneersloeg". Zijn christelijke overtuiging was het resultaat van vele jaren nadenken. "De christelijke combinatie van joodse synagoge en Griekse school, die de vorm aannam van de hellenistische broederschap (*koinonia*) vormde kennelijk een arena voor ongehoord sociaal experimenteren en een forum voor het uitzetten en bespreken van sterk avant-gardistische ideeën. De Christuscultus was een ruimte voor diegenen, die een rechtvaardige nieuwe wereld wilden" (blz. 110/111).

Paulus deed er zijn convergerend werk. Hij was de eerste, die vanuit de joodse geschriften in zijn brieven het standpunt wist te onderbouwen, dat de verbonden die de grondslag van Israël uitmaakten, vooruitliepen op de komst van Christus. Via Abraham, die vele semitische volkeren symbolisch in zijn 'zaad' kon omvatten, bereidde Paulus ons voor op het begrip 'lichaam van Christus', waartoe alle christenen behoorden. En over "Christus werd daarbij niet meer gedacht als

historische persoon, martelaar of god, maar als een geestelijk krachtveld en goddelijke representant" (blz.125).

"De speciale oplossing van Paulus voor de vraag hoe christenen erfgenamen zouden kunnen zijn van de beloften van Israël zou niet de dominante mythologie van het katholieke christendom worden[...], maar de invloed ervan is overduidelijk aanwezig in Marcions uitdaging aan de christelijke denkers van de tweede eeuw en in de bijbelse theologieën van Augustinus, Luther, Karl Barth en de Amerikaanse evangelicalen".(blz. 126)

Zoals al eerder gezegd: de Bijbel waarop het christendom sinds Constantijn in 325 steunt, is een selectie. Hierboven zagen wij, dat deze Bijbel ontstond in de concurrentiestrijd van vele doorleefde en doordachte bewustzijns patronen. Daarmee is de quintessens van de ontwikkeling aangegeven. Zij zet zich door in de uitbouw van de mythe in de synoptische evangeliën van Markus, Mattheüs en Lukas, in het evangelie van Johannes en de pleidooien van kerkvaders als Justinus en Iraeneus. De schrijver Mack verklaart de verschillen in inhoud en stijl ertussen aan de hand van de gewijzigde sociaal-politieke omstandigheden. Het is uitermate boeiend hem hierin te volgen., want:

"Het is het verhaal van een verwoed bevochten culturele verovering. Eeuwenoude patronen van doen en denken werden door een omhooggevallen godsdienst binnen een tijdvak van ca 200 jaar omvergewoeld, van 150-400 n.Chr. Boeken waren daarbij in de ban gedaan en verbrand, tempels verwoest, martelaars ter dood gebracht, heidense feesten als losbandig gebrandmerkt. Het Romeinse Imperium en bestuur waren de uitputting nabij; de Griekse geleerdheid en cultuur waren door de christelijke theologen wederrechtelijk in beslag genomen als louter 'voorbereiding voor het evangelie'. Er was een enorme hoeveelheid intellectuele energie geïnvesteerd om tot een vergelijk te komen met uiteenlopende culturele tradities en in het vechten om programma's, filosofieën, theologieën en gebruiken ten behoeve van deze of gene voorstelling van Gods grote plannen met de wereld. Geleerden in alle tradities, niet alleen de christelijke maar ook de joodse, de Griekse, Romeinse, Egyptische en alle culturen die zich in de smeltkroes van het Grieks-Romeinse tijdvak bevonden, hadden hun hele leven gewijd aan het behoud en de aanpassing van culturen [...] en het epos van Israël, die enige epische historie uit het Nabije Oosten, die de beukslagen van de eerdere overwinning had overleefd, was door christenen in hun voordeel gemanipuleerd. (blz. 281)"

Gemanipuleerd... laten we dit woord van Burton L. Mack even in gedachten vasthouden.

In zijn Nawoord (blz. 298) zegt Mack: "Al bijna 2000 jaar heeft de Kerk volk na volk op één lijn weten te brengen met de bijbelse epiek en met de geschiedenis van de Westerse beschaving die eruit voortvloeit." Maar toch vraagt hij zich af,

mede in het licht van de toestand in de wereld: "Waarom trekt niemand deze investering van energie in de studie van deze teksten uit de Oudheid ooit in twijfel?" (blz. 300) En er klinkt wanhoop door, als hij schrijft: "Dienen wij ons (voor het oplossen van de grote sociale problemen) tot de Bijbel te wenden? Zij die 'ja' zeggen, kunnen geen gelijk hebben. De bedrieglijke functie van de Bijbel als Amerika's epische mythologie veroorzaakt evenveel problemen als zij oplost" (blz. 311). "In Amerika is bijvoorbeeld het gevaar groot dat de openbare discussie over het christelijk erfgoed van de Amerikaanse natie niet boven het gevaar van de demagogie uit komt" (blz. 313). "Helaas voor dit erfgoed is de tijd gekomen dat velen zich afvragen of de Amerikanen hun joods-christelijke ankerkabels hebben verloren. New-Age-zoektochten, Oosterse religies enz. vertellen ons dat religie nog steeds belangrijk is. Maar dit zijn 'nieuwe religies' en het nieuwe dat zij te bieden hebben, past niet bij de traditionele christelijke visie." (blz. 309)

Het zou goed zijn als "wij de vroegchristelijke geschiedenis kunnen gaan zien als een hoofdstuk in de grotere geschiedenis van de menselijke groepsvorming en mythevorming. Dat alléén al zou de Bijbel zijn overdreven aantrekkingskracht ontnemen en ons de logica van de Bijbel laten analyseren net zoals wij dat doen met alle andere mythen, religies en hun culturen" (blz. 313)

Met de laatste woorden kunnen we het vanuit de visie van Teilhard de Chardin volkomen eens zijn. Wat Burton L. Mack geneigd was af en toe te beschrijven als een manipulatie van de geschiedenis, is in feite een tastend en zoekend voortgaan van de mens in evolutie naar zijn bestemming, het goddelijk punt 'omega'. De kracht van de vonk, die Jezus in de geschiedenis heeft uitgestraald, is enorm gebleken. Het bewijs daarvan is door de schrijver in zijn geweldige analyse zelf gegeven. Maar de geschiedenis gaat voort en steeds opnieuw zal de mythe moeten worden aangepast aan de omstandigheden van de tijd. Dat heeft de christelijke Kerk tot dusver nog niet of onvolledig gedaan. Niet meegenomen in het verhaal is het door de evolutieleer veranderde wereldbeeld. Hierdoor zou weleens een heel ander licht kunnen vallen op de bij de vaststelling van de canon (norm) voor de Bijbel uitgeselecteerde manuscripten. Bovendien zijn er sindsdien vele oude teksten gevonden, die aanleiding kunnen geven tot een nieuwe visie op de Bijbel en de geschiedenis van de christenen in relatie tot de joden en andere volken. Voorts staat nu, zoals destijds de Jezusbeweging naast de joden, het Bahá'í-geloof met een convergerende visie te wachten om de rol van samenbundelende kracht voor de godsdiensten over te nemen. Ook nu zijn het spannende tijden, ook nu leven we in een smeltkroes van volken en ook nu wordt er druk geëxperimenteerd.

In zijn artikel "Eeuwig timmeren aan het gereformeerde bolwerk" (NRC 23-2) geeft Frits Groeneveld een boeiend overzicht van de gebeurtenissen en afscheidingen in de Kerk sinds de reformatie. Hij vermeldt daarin o.a. de doorbraak in het gereformeerde denken die plaatsvond sinds het synoderapport in

1982, dat onder leiding van de gereformeerde filosoof C.A.Peursen was opgesteld. Sindsdien werd definitief gebroken met "de orthodoxe veronderstelling dat er in de Bijbel een sluitend stelsel van onhistorische, objectieve, altijd geldende waarheden te vinden zou zijn [...] Zo'n systeem bevat de Bijbel niet, noch op het gebied van de moraal, noch op dat van de theologie". Deze opvattingen hebben heel wat losgemaakt. Velen vinden, dat de Kerken nu vaak om niet voor ouderwets en bekrompen te worden versleten te werelds zijn geworden. Men zoekt eenvoudig naar een nieuw evenwicht.

Het verslag van zo'n zoektocht is ook het boek van dr. S.W.Couwenberg "Karma, reïncarnatie en de roep om zingeving" (Kok Agora 1997), waarop we in de volgende GAMMA hopen terug te komen. Als 'goed katholiek' was Couwenberg o.a. vele jaren werkzaam bij het vroegere verzuilde katholieke dagblad De Tijd-Maasbode en in de jaren zestig actief in de Katholieke Volkspartij. Nu heeft hij echter niet alleen de wereld van de katholieke politiek, maar ook het katholieke geloof achter zich gelaten en zegt in de leer van karma en reïncarnatie eindelijk te hebben gevonden wat hij zocht. In ieder geval is hem duidelijk geworden dat hij met de christelijke oerbegrippen van de erfzonde en de opstanding van Christus, verzoening en verlossing niet meer kan leven.

Het zijn precies die begrippen, waarop door Teilhard vanuit het dynamische wereldbeeld van de kosmische evolutie in nauwe aansluiting bij de overgeleverde traditie van de Bijbel een nieuw licht wordt geworpen. Wat uitgeverij Ankh-Hermes dan ook in haar presentatie stelt voor het boek van Burton L. Mack "Wie schreven het Nieuwe Testament werkelijk?" zouden wij eens te meer voor de werken van Teilhard de Chardin willen laten gelden: "Magistraal geschreven... zonder meer een rijke aanwinst...en bepalend voor onze visie op het christendom".

Aanbevolen dus!

Incest en godsbeeld

Annie Imbens-Fransen

Het volgende stuk is bewerking van een gedeelte van een lezing door de feministische theologe Annie Imbens voor theologen en vrouwen uit de Vrouw-en-Geloof-beweging aan de Rijksuniversiteit Groningen.

God als vrouw en moeder en/of als man en vader

Vanaf 25.000 jaar voor Christus werd God als Vrouw en Moeder uitgebeeld. In een encyclopedie over godinnen staan meer dan zestienduizend namen. Het christendom is een van de drie monotheïstische wereldgodsdiensten naast jodisme en islam, waarin echter naar God wordt verwezen als de God van onze vaders. De drie wereldgodsdiensten begonnen daarmee een lange traditie van overheersing door mannelijke androcentrische en patriarchale religieuze leiders. Vanuit hun denkwijze werden regels, wetten en voorschriften ontwikkeld als afkomstig van God en in overeenstemming met Gods Wil en Gods Scheppingsorde. De verering en voorstelling van God als Vrouw werd voortaan als heidens gezien en met man en macht bestreden. Binnen de christelijke traditie komt deze dominant-mannelijke denkwijze naar voren in teksten uit de Bijbel, de liturgie en de theologie. Ze vindt haar neerslag in de verkondiging van de kerken en in de godsdienstige opvoeding thuis van de kinderen.

Het vrouwbeeld

Tweeduizend jaar andocentrische godsbeleving hebben een vrouwbeeld in de hoofden van gelovigen geëtt, dat twee extremen laat zien: de aan mannen dienstbare, ondergeschikte vrouw en de voor mannen gevaarlijke, verleidelijke, dus zondige vrouw. Illustratief zijn teksten als 1Timótheüs 2:11-15, waarin het vrouwen verboden wordt onderricht te geven en gezag uit te oefenen over de man met als argument dat Adam eerst werd geformeerd en Eva pas daarna en dat bovendien niet Adam zich heeft laten verleiden door de slang, maar Eva. Deze tekst concludeert, dat de vrouw behouden zal worden "indien zij blijft in geloof, liefde en heiliging, met ingetogenheid" en kinderen ter wereld brengt. Nog in 1982 zegt kardinaal Simonis in een speech met de titel 'Gedachten over de plaats van de vrouw in samenleving en Kerk': *"Vanuit Genesis staat de man voor ons als de 'afstraling van Gods glorie', verwekker van het leven in zijn naam; de vrouw staat voor ons als het volledige antwoord daarop, de voltooiester van die gave, als behoedster van het leven. De katholieke theologische gedachten over de specifieke eigen aard van de vrouw zijn geen 'mythe', zoals tegenwoordig dikwijls wordt beweerd, maar diepste duiding van wat uit Gods woord tot ons komt."*

Incest

Uit representatief onderzoek van Nel Draijer (1988)¹ bleek, dat 15,6 % van de geïnterviewde vrouwen voor het zestiende jaar door één of meer mannelijke

familieleden seksueel was misbruikt. Een op de drie vrouwen had ongewenste seksuele ervaringen - variërend van hinderlijke aanrakingen tot verkrachting; één op de veertien was door verschillende daders misbruikt, door verwanten, door anderen, of door beiden. Schattingen over seksueel misbruik van jongens lopen uiteen van 1 tot 4%. Onderzoek naar de samenhang tussen godsdienstige opvoeding en seksueel misbruik van meisjes² leidde tot de conclusie dat vrouwen met incestervaring door een patriarchaal christelijke opvoeding tot gemakkelijke prooien worden gemaakt voor seksueel misbruik in gezin of familie. Bij begeleiding van overlevenden van incest blijkt steeds opnieuw dat de eenzijdige verkondiging van een mannelijk Godsbeeld vervreemdend, verlamdend en destructief op vrouwen werkt.

Doordat patriarchale normen en waarden aan vrouwen zijn voorgehouden als door God gewild, wordt de mannelijke overheersing in kerk en maatschappij als het ware goddelijk gelegitimeerd en versterkt. Verzet tegen mannelijke overheersing en tegen opgelegde rolpatronen wordt daardoor niet alleen gezien en ervaren als verzet tegen mannen, maar ook als verzet tegen God de Almachtige Vader en Zijn Scheppingsorde. De patriarchale beleving van het christendom versterkt daders van incest in het ontkennen van gevoelens, ervaringen en inzichten van vrouwen en belemmert hen zich schuldig te voelen over seksueel geweld tegen vrouwen en kinderen. Daders van incest ontkennen en bagatelliseren de incest en schuiven de verantwoordelijkheid voor hun gedrag naar anderen, met name het slachtoffer of haar moeder. Zij hebben geen bezwaar tegen de patriarchale verkondiging. Vijftig procent van de daders die mij bekend zijn - aldus Annie Imbens - heeft één of meer functies in de kerk. Zij geeft onthutsende voorbeelden van de manier waarop daders soms hun gedrag met bijbel- of gebedsteksten inleiden of goedpraten.

Wij verwijzen graag naar haar boeken over dit onderwerp, omdat het probleem alleen via signaleren tot oplossen kan komen. En dat het een probleem is, zien we elke dag in de media.

1. Nel Drayer *'Seksueel misbruik van meisjes door verwanten'*, Den Haag 1988
2. Annie Imbens-Fransen & Ineke Jonker *'Godsdienst en incest'*, A'foort 85, Amsterdam 1991
3. Annie Imbens Fransen *'Daar kun je beter (niet) over praten. Werkboek over incest en godsdienstige opvoeding'*, Delft, 1987
4. Annie Imbens-Fransen *'Al het andere is Godgeklaagd'*. In: *Vrouw en Geloofskrant*, Leuven, Lentenummer 1990 (p. 27-37)
5. Annie Imbens-Fransen ed. *De teksten van de videoserie hulpverlening bij incest'*, Eindhoven, 1990.
6. Annie Imbens-Fransen *Nu dan, mijn broeder, spreek erover. Annie Imbens in gesprek met een slachtoffer en dader van incest*. Amsterdam, 1991
7. Annie Imbens-Fransen *'God in de beleving van vrouwen'*, Kampen 1995

PRO-GAMMAATJES

- Het is mogelijk dat lezers tevergeefs op het internet gezocht hebben naar onze website. Sorry voor het ongemak. Het adres is veranderd in:

><http://home.worldonline.nl/~sttdc><

- Op 3 april waren wij erbij, toen Sybout Jager het eerste exemplaar van zijn boek 'Wereld zonder grenzen' in de Russische vertaling overhandigde aan de heer V.V.Nadjonov, ambassaderaad van de Russische Ambassade in Den Haag en dat van de derde druk van de Nederlandse uitgave aan dr. P.M.B. van Nunen, voorzitter van het Maastrichtse Centrum voor de Russische Taal en Cultuur. Uit de folder bij de uitgave citeren wij een toonaangevend filosofisch tijdschrift in Rusland, Filosofskie Issledovanija: "Sybout Jager schreef een uniek boek, slechts vergelijkbaar met 'Het verschijnsel mens' van Pierre Teilhard de Chardin. Jager beschrijft evenals Teilhard de Chardin de mens als product van 15 miljard jaar evolutie en daarmee onderworpen aan de wetmatigheden die evolutie beheersen". Een extra hartelijke felicitatie aan Sybout is hier dus alleszins op zijn plaats. Nogmaals, proficiat.
- Het initiatief van de Anglicaanse bisschop William Swing tot het vormen van een VN voor alle religies, een **Vereenigde Religies (VR)** dus, heeft geleid tot de oprichting van werkgroepen 'all over the world'. Voor België en Nederland vindt van 17 tot 19 april in Huize Maranatha, te Duizel, een eerste conferentie van 50 personen plaats, waarvoor ook onze Stichting een uitnodiging ontving. Jan Snauwaert zal ons daar vertegenwoordigen. Wij houden u op de hoogte.
- Op zaterdag 18 april spreekt voor de **TdC-werkgroep Delft** Piet Terhal over "Teilhard en het idee van wereldburgerschap", 23 mei Henk Hogeboom v.B. over "Wetenschap en religie als partners". Zaalte naast de Genestetkerk, Oude Delft 102-14, telkens van 13.00-16.30 uur. Toegang niet-leden f 5,-.
- In Kampen vindt op 25 april de derde kerkendag plaats onder het thema: "**Uit op verzoening**". Radio 1 za. 25 april van 19.04-19.30 uur; TV Iop zo. 26 april van 10.00-12.00 en van 22.15-22.55; radio 5 op zo. 26 april van 11.00-12.50 en van 18.00-20.00 besteden er aandacht aan. Er is een uitgebreid programma ook voor jongeren. Inl.: tel. 030-230 45 83
- Op 14 juni zal in het conferentiecentrum van het Bahá'í-geloof De Poort in Groesbeek de Tahiri-lezing worden gehouden door prof.dr.Gerard Nienhuis en Henk Hogeboom van Buggenum, met als titel: "Wetenschap en religie als partners." Inl.: tel.: 072 - 533 26 90
- De Stichting Teilhard de Chardin heeft het secretariaat op zich genomen voor de ontmoetingsdag van de Werkgroep Interreligieuze Samenwerking (**WIS**), welke op **zondag 15 november** zal worden gehouden. Het thema van de dag zal zijn: "**Spiritualiteit en Geld - Visies op bezit vanuit verschillende religies en levensbeschouwingen**". Houdt u deze dag vrij!